

KCSEMADEFAMILIAR

KISWAHILI

ForMarkingSchemesCall0710918043/070596
4889)

(PAPER1COVERSPAGE(1-13)&PAPER2(14-116)

102/1

K1SWAHILI

KARATASIYA1

INSHA

OCT/NOV.2005

SAA1¾

MAAGIZO

AndikaInshambiliinshayakwanzaniyalazima.

Kishachaguainshamojanyinginekutokahizotatuzilizobakia.

Kilainshaisipunguemaneno400.

Kilainshainaalama20.

- 1.Andikahotubakuhusumatatizoyamajikijijiniaukitongojinimwenu nasuluhisho lake,utakayoitoakatikashereheyakuadhimisha sikuyamajiduniani.
- 2.Jifyamojahaliinjikichungu.
- 3.Pendekezanjiambalibalizakukabiliananaumaskini.
- 4.UgonjwawaUKIMWlumeletamadharamengisanakatikajamii.

Fafanua.

102/1

K1SWAHILI

KARATASIYA1

INSHA

OCT/NOV.2006

SAA1^¾

MAAGIZO

AndikaInshambiliinshayakwanzaniyalazima.

Kishachaguainshamojanyinginekutokahizotatuzilizobakia

Kilainshaisipunguemaneno400.

Kilainshainaalama20.

1.Umeieliwakuwakatibuwakamatiinayotoamapendekezoyajinsiya kupambanana tatizosuguladawazakulevya.Aadikaripotiyako.

2.Ukubwanijaa.

3.Maliziakwa...Wckunduwauchwejuaulieneakilamahali;anganzima ilijaawckundukamakwambamazingirayalipatananahaliiliyokuwako. Kwambaliniliisikiasautiiliyonikumbushamanenoniliyoambiwa zamani.Laitirungeyasikilizamanenohayo.

4."Utandawaziunaatharimbayakatikamaishayetu".Jadili.

OCT/NOV.2007

SAA1^¾

102/1

K1SWAHILI

KARATASIYA1

INSHA

Maagizo

AndikaInshambiliinshayakwanzaniyalazima.

Kishachaguainshamojanyinginekutokahizotatuzilizobakia

Kilainshaisipunguemaneno400.

Kilainshainaalama20.

1. Andikabaruakwamhaririwagazetiukilalamikiahaliyawatu nchinikwenu kuhamiamataifayanjekwawingi,
2. Elezaviletatizolauhabawamajilinaryowezakutatuliwa hapanchini.
3. Mshikamanokatikafamiliahutegemeamambomengi.

Fafanua,

4. Bahatiyam\venziouisiilalialangowazi.

102/1

K1SWAHILI

KARATASIYA1

INSHA

OCT/NOV.2008

SAA1¾

Maagizo

AndikaInshambiliinshayakwanzaniyalazima.

lanojwando21@gmail.com

Kishachaguainshamojanyinginekutokahizotatuzilizobakia

Kilainshaisipunguemaneno400.

Kilainshainaalama20.

1.AndikataharirikwagazetilaRaiaukielezahatuazinazochukuliwa
nchiniilikumwendelezakielimumtotomsichana.

2."Ufisadindichokikwazokikuukatikamaendeleo yauchumiwataifa lolote."Thibitisha.

3.Matikitinamatangondiyomaponyanjaa.

4.Andikainshaitakayomalizikiakwa;"Aha!Kumbemwunganaakivuliwa nguo
huchutama.Sitaisahausikuhiyokwanisijawahikufedheheka
maishanikama
ilivyoaibikasikuhiyo."

OCT/NOV.2009 SAA1¾

Maagizo

AndikaInshambiliinshayakwanzaniyalazima.

Kishachaguainshamojanyinginekutokahizotatuzilizobakia

Kilainshaisipunguemaneno400.

Kilainshainaalama20.

1.Umealikwakitongojinimwenukamamgeniwaheshimakatikahafila
yakuxinduakundilawasaniwaKikwetu.Andikahotubautakayotoa
ykuonyeshaumuhimuwasanaanamichezo.

2."Utaliiunamadharamengikulikofaidahapanchini."Jadili.

102/1

K1SWAHILI

KARATASIYA1

INSHA

3.Samakihuanzakuo zakichwani.

4.Andikainshaitakayomalizikiakwa:Hapondiponilipotambuakuwa kamamaswalayaohayatashughulikiewkwadhati,vijananikama bomuambalolikotayarikulipukawakatiwowote.

102/1

K1SWAHILI

KARATASIYA1 INSHA

OCT/NOV.2010

SAA1¾

Maagizo

AndikaInshambiliinshayakwanzaniyalazima.

Kishachaguainshamojanyinginekutokahizotatuzilizobakia

Kilainshaisipunguemaneno400.

Kilainshainaalama20.

1.Andikawasifuwanduguyakoambayeamepangahaflayakuchangisha pesazakumgharamiamasomoyaChuoKikuu.

2.Elezahatuazinazochukuliwanaserikalikuparabananaufisadihapa nchini.

3."Wakenyahawawezikuafikiaumojawakltaifaiwapowataendelea kutumialughazaozakienyeji."Jadili

4.Binadamuningambahakosilakuaraba.

OCT/NOV.2011

SAA1¾

Maagizo

AndikaInshambiliinshayakwanzaniyalazima.

Kishachaguainshamojanyinginekutokahizotatuzilizobakia

Kilainshaisipunguemaneno400.

Kilainshainaalama20.

1.WewekamamwanafunziuemepatanafasiyakumhojiMkurugenziwa Habarinchini

kuhusuumuhimuwamagazetikwawanafimziwashuleza sekondari.Andika

mahoji.anohayo.

2."Magariyamatatuyameletafaidanyingihapanchinikulikohasara." Jadili.

3.Pelehupewamsikucha.

4.Andikainshaitakayomalizikakwa:

"Niliipapiailebilauriyamajikwapupa.Sikuwanauhakikakuwakiu yanguingekatika.Nikapigamafundamawili,matatu.Baadayakugumia bilauriyote,ndiponilipotambuakuwakwelimajiniuhai."

102/1
K1SWAHILI
KARATASIYA1
INSHA
OCT/NOV.2012
SAA1¾

Maagizo

AndikaInshambiliinshayakwanzaniyalazima.
Kishachaguainshamojanyinginekutokahizotatuzilizobakia

Kilainshaisipunguemaneno400.

Kilainshainaalama20.

- 1.WeweaimkuuwaBarazalaVVanafunzishulenimwenu.Kumekuwa navisavya wanafunzikukiukasheriazashule.Andikakumbukumbuza mkutanowabarazahiliuliofanyikakujadiiisualahili.
- 2.Andikainshakuhusuumuhimuwavijanakatikakuimarisha mshikamanowakilaifa.
- 3.Andikainshainayobainishamaanayamethali:Chombochakuzama hakinausukani.
- 4.Tungakisakinachoanzakwamanenoyafuatayo:
Nilijaribukuyaf'umbuamachoyanguyalijojaauchovukuiokanana malimbikizoyausingizi...

OCT/NOV.2013 SAA1¾

Maagizo

AndikaInshambiliinshayakwanzaniyalazima.

102/1

K1SWAHILI

KARATASIYA1

INSHA

Kishachaguainshamojanyinginekutokahizotatuzilizobakia

Kilainshaisipunguemaneno400.

Kilainshainaalama20.

- 1.WewenimenejakatikakampuniyaJitihadaambapopamekuwana visavyaukiukajiwamaadiliyakikazi.Waandikiewafanyakazimemo kuwaonyadhidiyajambohili.
- 2."Rununu(simutamba)imeletaatharimbayakatikajamii."Jadili.
- 3.Andikakisakitakachodhihirishamaanayamethali:Usitukanewakunga nauzaziungalipo.
- 4.Tungakisakinachoanzakwamanenoyafuatayo:
Moyowanguulidundakwamatarajiomakuu...
OCT/NOV.2014
SAA1¾

Maagizo

AndikaInshambiliinshayakwanzaniyalazima.

Kishachaguainshamojanyinginekutokahizotatuzilizobakia

Kilainshaisipunguemaneno400.

Kilainshainaalama20.

102/1

K1SWAHILI

KARATASIYA1

INSHA

- 1.Andikahotubautakayowatoleawazazi,walimunawanafunzikuhusu umuhimuwaushauri-nasahakatikashulezasekondari.
- 2.Andikainshakuhusujinsiraiawanavyoendelezamatumizimabayaya ardhiinchini.
- 3.Andikakisakitakachodhihirishamaanayamethali:Achanikaye kwenyempinihafinjaa.
- 4.Tungakisakinachoanzakwamanenoyafuatayo:

Maratunilipokivukakizingitichalangolanyumbayangu,nilijuakwamba maishayangualikuwayanachukuamkondompya.....

OCT/NOV.2015

SAA1 $\frac{3}{4}$

Maagizo

AndikaInshambiliinshayakwanzaniyalazima.

Kishachaguainshamojaninginekutokahizotatuzilizobakia

Kilainshaisipunguemaneno400.

Kilainshainaalama20.

102/1

K1SWAHILI

KARATASIYA1

INSHA

1. Wewenikatibu wajopokazililoteuliwakuchunguzavyanzovya ongezokolavisavyawanafunzikaeneolaTelekezakuacha shulekablakukamilishamasomoyao. Andikaripotiya chunguzi huo.
2. Andikainshakuhusu muhimu watamashazamuziki katika maisha yavijana.
3. Tungakisakitakachodhihirishamaanayamethaliifuatayo: Usipozibaufautajengaukuta.
4. Tungakisakinachoanzakwamanenoyafuatayo: Nilimtazamakwamuda. Machoyakeyalijaamachoziyafurahana majonzi...

102/1

K1SWAHILI

KARATASIYA1 INSHA

OCT/NOV.2016

SAA1¾

Maagizo

AndikaInshambiliinshayakwanzaniyalazima.

Kishachaguainshamojanyinginekutokahizotatuzilizobakia

Kilainshaisipunguemaneno400.

Kilainshainaalama20.

- 1.Wewenikatibuwakamatiinayochungu/ajinsiyakupambanana
tatizosuguladawazakulevya.Andikaripotiukitoamapendekezo yakamati.
- 2."UtaliiunafaidanyingikulikomadharanchiniKenya."Jadili.
- 3.Andikainshainayobainishamaanayamethali:Chombochakuzama hakinausukani.
- 4.Tungakisakitakachomalizikakwa:

"Niligugumiailechupayamajikwapupa.Sikuaminikuwakiu
yanguingekatika.Baadayakumalizakunywamajiyote,ndipo
nilipotambuakwakwelikuwamajiniuhai.

KISWAHILI

PAPER2

COVERAGE

1022

KISWAHILIKARATASI2

OCT/NOV1995 2½HOURS

Jibumaswaliyote

1.UFAHAMU

SomaMakalayatayatayokishaujibumaswali

Amakwelimaishayavijanawakisasayanatofautiananakuhitilafianapakubwanayale yawazeewao.Siokatikamavazi,lugha,mienendo,mitazamo,mawazotubalipia katikakipengelekinginechochoteutakachofikiria.Yotehayanivielezovyajinsikizazi chaleokinavyoishikatikaulimwenguambaonikivulituchaulewavizazi vilivyotangulia.Baadhiyawatuwameielezahalihiikuwamaishasiojiwe.Kwaobasi, siajabukatukuwaonavijanawakizungumzalughayaoyakipekeeauwakivaanguo zinazobanaajabunakudhirishabayanamaungoyaobadalayakuyasitiri.

Hatahivyo,watuwengi wameoneleakwambahaliyamaishayavijanawaleo maasiayanayotokananaundunahataukatiliwao.Upandehuumetoarai kwambakizazihikikisingepotokakamatukingezingatianakustahiutamaduniwa wahengawaoambamowazaziwaondimowalimokulia.Wanazidikufafanuakuwa nyendohizizamiakanyumazilithaminisanaamalikamawaminifu,heshimakwa wazeemawakuu,bidii,ushirikiano,ukarimu,unyenyekevu,hadharikatikakila jambo,utiifunapiakujitegemea.Yotehayayamesahaulikaamatusemeyamepuuzwa katikautamaduniwakisasa.”

Swalililozukasasanijetunapaswakuwahukumuvijanawaleokwakutumivigezoau mashartigani?Tuwapigedarubinikwakutegemeahalilivyo hivileodunianiama tuwapimekwamujibu wajinsimaishayababanababuzaoyalivyokuwa.Jibula swalihilinigumunashartilifafanuliwekwamakini lisijelikaegemeaupande wowote.

Mathalan,nijambolisilopingikakuwamaishaniutaratibuunaothirikanahivyo kubadilikadaima.Angaliakwamfanoinjinsimaendeleoyaelimu,sayansi, mawasilianonahataufundi alivyoyageuzamaishasikuhizi.Yamkinivijanawabarani Afrikawakaonahataku zungumzawawenzaokutokaUropa,AsianaMarekanibila

hatakunyanyukahapakwaonyumbani. Athariyafilamu, video, vitabu, magazeti, majaridan. Khaikadiriki. Hayakwakiasiyamewafanyavijanahatakupevukakablaya wakatiwao. Isitoshe, mambohayayamewezakuwazuzuanakuwaaminishakuwa yalewanayojifunzanikweli. Matokeoyamekuwaniwaokuudunishautamaduniwao waasilinakuupapiaulewawageniwaliowaathiri. Tusisahaukuwaujananitembo lamnazarahisikwaokubadilimawazo.

Lakinihatuwezikuwasamehevijanawanaokosaakilirazinikwakupotoshwana kuchacharikanayote, wanayoyapokeakutokeaugenininahivyokuanza kudhalilishautamaduniwaWaafrika. Hatahivyo, badalayakuwakashifuwanapopotea njiaamakuwapongezawanapotendayaletunayoyategemeatu, niwajibumkubwa wawazakuwaongozanakuwasaidiavijanakuwanauwezomkubwanakufanya uteuzimwafakatikamaishayao.

Maswali

- a) Kulingananamwandishi, kundilinalodaikuwamaishasiojiwe'linamaoni gani? (alama2)
- b) Kulingananataarifauliyoisomanijinsiganivijanawakisasawangeziepuka atharimbaya? (alama2)
- c) Kwamujibuwataarifahii, utamaduniwa Kiafrika unamaanufaa. Yataje (alama4)
- d) Mwandishianaposemamambohayayamewezakuwazuzuana kuwaaminishavijanakuwayalewanayojifunzanikwelianamaanishanini? (alama4)
- e) Mbalinawazazi, nimakundiganimey yawatuambayoyanapaswa kutoamawaidhakwavijana? (alama3)
- f) Kwamaoniyakovijanawanapaswakufanyauteuziwanamnaganikatika mvutanohuuwatamaduni? (alama2)
- g) Elezamsamiatiufuataokamaulivyotumiwakatikamakala
  - (i) Maasia
  - (ii) Razini (alama2)
- h) Andikamethalimojaambayoinaafikitaarifahii(alama1)

2. MUHTASARI

Somamakalayafuatayokishaujibumaswali

Ilikupigavitapropagandazawakolonimamboleokatikavyuovikuuyetu, inafaa kutumia Kiswahilikufundishamasomoyote. Jambohilinilalazimana linaweze kanakabisa, ingawalinamatatizoyake. Jambolinalotakiwakufanyani kuchukuawananchiwenyeelimuyajuuwakatafsirifikrazawazalendokatika Kiswahili. Kwanjiahiyo, lughayawanachuoitakuwandiyolughaileileyaumma

Nijambolakuepukwakuwanalughambiliambazozinasaidiakuwatengana umma. Wasomiwetuwatakuwawamekaribiaummakwakutumialughailiyozeleka naummawenyewe. Jambolinalotutinganihili: maranyingiwasomiwengine waliozoeakutakadamulughayaKiingerezanapojaribukuwaelezawatuwengine jambolakieleimuaukitaalamu, hushindwakabisa. Waohuchanganyasanamaneno yaKiingerezanaKishwahilihatakufikiakiasiambachomtuwakawaidahaelewi chochote.

Kwakuwawakolonimamboleowameelewakwambalughanikioochakuchujia utamaduni, miakayahivikaribuniwamejifunzakwadhatikulikowakatimwingine kupiganiaufundishajiwalughazao, hususa, KifaransinaKiingereza. Wakatihuo waowanatoaporojokuwakughayaKiswahilihaifainakwambanilughaya watumwa. Kwamfano, utaonakatikamaandishimngikilawanapoorodheshalugha kuuzadunia. Kiswahilihakionyeshwikatikahizo.

BadalayakewanakiwekakwenyekiwangosawanaKiganda, Kikikuyu, Kinyamwezi nalughakadhawakadhazakikabila. Hiyoniharakatikubwayakudanganyaumma nakukivuaKiswahilihadhiyakeilhalilughahiiinatumiwanazaidiyawatumilioni miamojawanaosambaakatikasehemumbalimbalizaulimwengu. Kwakutumiahila hii, waowanasadikishawatuwengiiliwachukulieKiswahilikamalughanyimngineya kikabila. Ndiposahawawakolonimamboleowanawashawishabaadhiyawatumiajiwa Kiswahiliwastawishelughazamakabilamabalimbalinakuonyeshakwamba umaarufuwalughahizonisawanaKiswahili. Hayobilashakanimawazo. Ukweli uliokonikwambamawazokamahayayawezikeundelezaukabila. Hatahivyosharti kuelewekakwambakusemahivyosikudhalilishaumuhimuwakukuzalughaza kikabila. Tusemachonikuwaukuzajiwalughahizoungekuwanakusidimojakuu ambalonikustawishaKiswahilikufikangazizakimataifa.

Swaliambalonimuhimukujiulizanihili: Wakoloni-mamboleowanatuonaje tunapokazaniaKiswahili? Je, wanaonanifaidakwaoaukwetu? Jambomuhimu zaidinikutambajinsiKiswahilikinavyotuwezeshakuunganananakuwakitukimoja. Ni dhahirikwambawakolonimamboleohawafurahiliwanapoonakishahili kikituunganisha. MachonimwaoKiswahiliniisharamojawapoyakujikomboakwetu kutokananaminyororoyao. Hivisikusemakwambahapupaswikujifunzakiingereza, KifaranzaauKijerumani, lahasha. TunachosemanikwambatutumieKiswahili ambachonikioochautamaduniwetu.

Maswali

- (i) Mwandishiamesemaninikuhusuutenganokatiyaummawawasomi?
(Maneno30–40) (alama4)
- (ii) Elezapingamizilizowekwanawakoloni-mamboleoilikudunishaKiswahili
(maneno40–50) (alama8)

- (iii) Kulingananamwandishinisababuganizinazofanyawakolonimamboleo kupingamaendeleoyaKiswahili?(maneno25-30) (alama8)

MATUMIZIYALUGHA

- (a)Akifishakifungukifuatacho

“BabaWafua,onaBaruailiyotokakwamwano.Hatahatihaisomeki”“lo”baba watotoakamaka.HiibaruakweliimetokakwamwananguWafua.“Waniulizamimi?” Mamaakamjibu“Tazamamaandishinaanwanibasi.ShuleyaMsingiyaBarungani S.L.P128Vuga.” (alama5)

- (b)(i)Andikasentensiifuatayokwawingi

Uwanjamwingineoumechimbuliwakuongezaulewazamani(alama1)

- (ii)Undajinakutokananakivumishihiki Refu (alama1)

- (iii)Tungasentensimojaukitumia–ki–yamasharti (alama1)

- (c)(i)Zifuatazonisehemuganizamwili (i)Kisugudi

- (ii)Nguyu (alama2)

- (ii)Andikamanenomengineyenyemaanasawana

- (i)Damu (alama2)

- (ii)Jura

- (d)TumiakitenziKAAinavyofaakujazianafasizilizoachwa

Onyangoalipofikamkutanonialikosamahalipa.....

Watuwalikuwawamejaanahapakuwanakitihatakimojacha (alama2)

- (e)(i)Fafanuamaanayamethali:Wasohayawanamjiwao (alama1)

- (ii)Tunasemakifurushichakalamu

.....yandizi (alama1)

- (f)(i)TungaSentensitanokuonyeshamatumizimatanotofautiyanenoKWA

(alama1)

- (ii)Tumiaviunganishivifuatavyokatikasentensi

5.Minghairiya

6.Maadam

(alama2)

- (ii)Nimbinuganizalughazinazotumiwakatikasentensihizi?

i. Jumasisimbawetuhapakijijini

ii. Jumanishujaakamasimba (alama2)

- (g)Sentensiifuatayoinamaanambilitotauti.Zieleze

Huyuamekujakutuliza

(alama2)

- (h)AndikasentensitatukuonyeshamaanatatutofautizanenoKINA(alama3)

(i) Elezatofautiyasemimibilizilizopigwamstari

- Kevogahanamuhali; ikiwahawezi kufanyia jambo atakwambia
- Kevogohanamuhula; hivisasaamekuambia hawezi kufanyia jambo hili

(alama2)

(j) Tofautishamaana

a. Ningekuwanauwezo ningesafirikwendang' ambo

b. Ningalikuwanauwezo ningalisafirikwendang' ambo (alama2)

- Yaandikemanenoyafuatayokatika ufupi wake

(a)(i) Shangazizako

(ii) Mamazako

(alama2)

(b) Undajinamo jakutokananamajinayoyotemawili ya Kiswahili sanifu

(alama1)

102/2

KISWAHILIKARATASI 2

OCT/NOV 1996

2½ HOURS

1. UFAHAMU

Somamakalaya fuatayo Kisha Ujibu Maswali

Zamanisananahata hivika ribuwatu wengikoteduniani walikuwawakiamini kuwa kuna ardhi nambingutubasi. Imani hiili jikita katika mantiki inayosemakwamba ardhi audunia ipokatika tiyama umbile yote naisitoshe, nitambarare.

Juuya ardhi nambingu ambayo imejaavimulimulividogovidogosanaviitwavyonyota. Bainayavimulimulivipovi wilivikubwaviitwavyomwezinajua. Hivivi wilijaponi vikubwakulikovingine, badoni vidogokuliko ardhi.

Hiindiyo imani ili youtawala ulimwengu kwami akanamiaka, naikawa imekitamizi. Lakiniji nisi wanajimu walivyozidiku elimika, waligundu kwambaukweli wamambo umejitengakandokabisanaimani hii

Ukwelinikwambazimatulionalolarangiyasamawatinusumviringo juuyapaazetu zavichwanikubwasanateni. Nasikubwatubalilazidikupanuka. Katika bwakahili lipanukalokilaucha omnagalaksinyingia jabuzisizokadirika. Ndani yakilagalaksi mnanyotamamiloninamamiloni, malakinakanui. Imejulikanakuwanyotahizojapo huonekanakamavimulimulividogosana usiku usikubwaja. Kadiria mwenyewe! Jua letuni yotakubwasana. Ukubwawake umezidi wadunia mara nyingisana, zaidiya elfumoja! Basifikiria juuyau kubwawotehuo. Imegunduliwaya kwambajuani yotandogosana ikilinganishwanazingine zilozatikagalaksi yetutu, lichayagalaksinyingine zozilizokokatika bwa.

Nahayasioma ajabu pekeyake. Wataalamwamevumbuamengiyakushangazazaidi.

Mathalan, imekujakufahamika kuwajua letu ambaloni yota, linasayaritisa

zinazolizunguka. Baadhiyasayari hizini Arthiyetu. Zaibaki, Zuhura, Mirihi, na mshitarabainayatisajumla. Baadhiyasayari hizini visayarividogo vinavyozizunguka. Visayari hivindivyovii twavyomiezi. Ardhiyetu inamwezimiwili ilhali Mshitarainakuminamiwili! Sayari hizizotenavisayarivyao, auvitoto ukipenda, havitoimwanga. Nuruyamwezinanuruyahizosayarizinazolizungukajua letuinatokananajualenyewe. Kwahakikanimmeremetotuunaotufikiasisikupitia sayari hizikutokakwanyotahiiyetu itwayo JUA.

Kamawasemavyowashahiliya Mungunimengi. Taswiratuliyonayokatikamaelezo hayayaonyeshajinsi ambavyomwanadamulichayakuwanaakilinyingi, bado hajawahikuigusiasirikamiliyamungu. Lakinikwaufupitwawezakusemahivi. Ikiwa katikabwakalotekunagalaksinyingi, bilashakakwavile juaninyotabasizimo sayari nyingi ajabuzinazozungukakilanyota au juakamazipasavyokuitwa. Kwavile katikamfumo-juamosayarimojayenyeviumbevyenyehai, binadamuwakiwemo, basibilashakakatikamifumo-juamingine katikagalaksi yetuziposayari zinazofananaardhihiyetu, ambazosinaviumbevilivyohai-penginepowatu pia! Wanonamaajabu? Nakatikamagalaksimengineje? Mambopengineniyayo hayo! Kwahivyohuenda ikawapekeyetukatikabwakahili; labdatunaviumbe wenzetuambaohatutakutananaokatikauhai wetukwasababuwezowetuwa kimaumbile, navile kisayansinihatifu. Lakini, kwavile mwenyekupangamaajabu hayoyote, yaani Mwenyezi Mungu ni huyommojabasi huendasotetukakutana Ahera. Mungunimkubwa

- o Kulingananahabari hii, taja mambomanne ambayoni imanipotovu (alama4)
- o Kwakusema “ukweli wamamboumejitengakando” Mwandishianamaanisha nini? (alama2)
- o Taja sifazozotennezamaumbile ya angazinazopatika nakatikahabari hii (alama4)
- o Taja vitu vilivipatika navyokatikagalaksi (alama2) o Taja sayari mbili ambazoni kubwakuliko ardhi (alama2) o Niithibatigani iliyotolewakuonyeshakuwanyotasiovijataavidogo? (alama1)
- o Bainishanuruainambilituzionazoangani (alama2) o (i) Ninenoganilenyemaanasawana “anga” ama “upeo” katikahabari hii? (alama1)
(ii) Andikanenomoja ambalolinamaanasawanapaakamalilivyotumiwa katikataarifa (alama1)
- o Mwandishianaposemakuwakatikamagalaksimengine “mambopengineni yayohayo” anamaanishanii? (alama1)

UFUPISHO

2. Somahabari ifuatayokishaujibumaswali

Mababuwalituachiamsemomaarufukuwa“Kuzaasiokazi.Kazikubwanikulea.”
 Busarailiyomokatikamethaliiiinatupambazukiapeupepinditukianzakuchunguza
 maishayavijanawasikuhizikatikajamiizote,hasazilezaAfrika.Kwaupande
 mmoja,maishayavijanahawayanaonyeshachecheyamatumainikwamaishaya
 sikuzausonikwasifazaozamorinakupendakujaribunakushikamamboupesi
 kamasumaku.Lakinikwaupandewapili,tunashuhudiaupotevuwakimawazona
 hulkaambayondiyokipingamizichakuendeleakwaokamaraiawakutegemewa.
 Kuwanyesheavijanawamanakashifazakilaainahakufaiwalahakufuidafukatika
 juhudizakuwaongozanakuwalea.Kwahilihatunabudikusadiki,“mtotoumleavyo
 ndivyoakuavyo.”Basihivyobadalayakuwashambuliavijanawenyewe.Tutafanya
 hivyokwaimanikuwa“mwibauchomeakondikoutokeako.”Kiinichamatatizoya
 vijanawaleoninamnayamwongozonavielezowanavyopokeakutokakwawazazi,
 waalimu,viongoziwakijamiiwakiwemopiawalewamedhebutofautinahas
 kutokananavyombotofautivyahabari: vitabumajarida, filamu, gazetina kadhalika.
 Jamiiinahakiganikuwashtumuvijanaiwapomzazi,tanguutotonimwao
 amewahubiriamajinahukumwenyeweanakunywamvinyo?Kamafasihina
 maandishimenginewanayoyabugiaavianayamejazwaamali,picha,jazandana
 taswirazinazohimidiugeninakutwezaUafrika,tutashangazwananinipalevijana
 watakapoanzakupaniazilezileamalizaugenini?Iwapojamiinamazingira
 wanamokuliavianayanatukuzakitukulikoutu.Hatupaswikupepesamachona
 kukonyezatunapowaonavijanawakihalifusheriazotekwatamaayakujinufaisha binafsi.
 Nihojaisiyopingikakuwakuleasiotukulishanakuvishaaaukumpelekaamtoto
 shulenishartiitambulikewaziwazikuwasehemukubwayaelimunamwongozo
 unaoathirimienendoyajijananawatotohaitokaninayalewaambiwayobalihasa
 yotewanaoyashuhudiakwamachonahisiaza.

- Katikaayayakwanza,maishayavijanawakisasayameelezwaje? (alama6)
- Kwaninivijanahawapaswikulaumiwakulingananamwandishi
 Maneno30–35 (alama8) □ Elezasifazamalezibora (alama6)
 (Maneno20–25)

3.MATUMIZIYALUGHA

- (a) Sahihishamakosayaliyomokatikasentensibilizifuatazo
- (i) Beizavituzimepandajuusanasikuhizi
  - (ii) Wekamizigokwagari (alama2)
- (b) Elezamaanayasentensihizi
- (i) Mikonoyaoimeshikana
  - (ii) Mikonoyaoimeshikamana (alama2)

(c) Andikasentensizifuatazoukitumiakinyumechanenolililoandikwakwahrufi za
Mlazo

- (i) Usijaribukupaazasautiunapoimba
- (ii) Huyunimtumwenyebusara
- (iii) Binadamuhawezezikumuumbuamwenzake

(d) Fafanuamaanazamisemoifuatayokwakitungiasentensi

- (i) Kulauyundo (alama2)
- (ii) Kulauhondo (alama2)
- (iii) Kulamori (alama2)

(e) Akifishakifungukifuatacho

Bwanamwenyekitiwetuwaleowazaziwotenahatawanafunzileonisiku
muhimujemngependaniwafahamishemsaadatuliopokeakutokakwawizaraya
elimu (alama4)

(f) Elezakaziifanywayona

- (i) Mhariri
- (ii) Jasusi (alama4)

(g) Tunasema:Mtotohuyumzurianapendeza

Ukitumiamajinayafuatayokamilishasentensiukifuatamfanouliohapojuu

- (i) Ngome (alama1)
- (ii) Mitume (alama1)
- (iii) Heshima (alama1)
- (iv) Ng'ombe (alama1)
- (v) Vilema (alama1)

(h) Kutokananavitenzitunawezakuundamajinanapiakutokananamajina
tunawezakuundavitenzi.Mfano

Jina	Kitendo
Mwuzaji	Uza
Mauzo	Uza
Wimbo	Imba

Sasakamilisha:

- (i) Jina Kitenzi
- (ii) Mnanda Kikomo
- (iii) Ruhusa

- (iv) ashiki
(v) husudu (alama5)

- (i) Andikakatikamsemohalisi
Mvulanaalimwambiababayakekuwaalitakakwendasokoni
(alama2) (ii) Andikakatikamsemowataarifa
“Nitakuwanikijahapakilasikukukuona”,Kamaualimwambiashangazi yake

- (j) Elezamatumiziya’Po’katikasentensihii (alama2)
Nilipofikanilimwonapalealipokuwaamesimama

- (k) MtuakichezamchezomahaliFulanitunawezakusemaalichezeahapo
Ukifuatamfanohuu,tumiavitenzivilivyokokatikamabaokukamilisha
(alama2)

(i) Ali hapo(la)

(ii) Ali hapo(fa)

(iii) Ali hapo(oa) (alama3)

1022

KISWAHILIKARATASI2

OCT/NOV.1997

2½HOURS

JIBUMASWALIYOTE

1. UFAHAMU

Somahabariifuatayokishaujibumaswali

Binadamukwawakatihuuamemakakwasababuamechafuamazingirayakepasipo tahadhari.Mathalaniinsiyaamejazagesizasumuzitokazoviwandaninahata kuchafuamitokutokananamajimachafukutokaviwandahivyo.Takataka zinazotupwaovyovyozinarundikanakilamahali.Isitoshemitiinakatwavivyohivyo bilasimile.Matokeoyahayayotenikwamfanotunapatamvuayaasidiambayo huhasirimimea.Aidhanaoukandawaozoniunaotukingadhidiyamialihatarikutoka kwajuaumeharibiwatayarinahivyokuongezajotoduniani.Sehemunyingizimeanza kugeukanakuwajangwahukusehemuzinginezikifurikakwamajiyamitonamvua. Majihayayameanzakumezavisivavingivilivyobaharini.Kutokananamadharahaya, binadamusasaanatapatapailikutafutamakaokwinginekwenyosalama.Ndiposasiku hizinadharizabinadamuzimeelekezwakatikamawandamenginenjekabisaya kisayarihikidogokiitwachodunia.

Kwamiakamingisasabinadamuamekuwaakitafakariuwekanowakuishikatikasayari nyingine. Hiindiyosababumwakawa1969waamerikawalimkanyagishabinadamuwa kwanzakabisamwezini. Lengolilikuwanikutaliinakuchunguzauwekanowa binadamukuishihukoiliwalewatakaowe zawahamiehuko, hatamimea. Mwezini vumbitupulisilootachochote. Kipatikanachokwawingisananimadinituambayo hayawezi kufaidibinadamukwalolote.

SayarinyinginealizozitaliibinadamuniZuhura, Mirihi, Mushtaranatusemekaribu zotezinazolizungukajua. Kilichogunduliwanikuwaupouwezekanowasayarikama ZuhuranapengineMirihi kuwanamvua, lakininyingimnoisiyowe zakuruhusu mimeakukua. Situ, zuhuriainasemeknakuwajotosanawakatiwamchanailhali Mirihinibaridisanasikuzote; baridikiasichakuwabinadamunawanyama hawawezi kuishihuko. Mushtarayasemekanakuwajotoajabu, ambapohizosayari nyinginezinajotosanaaazinabaridisana. Habarihiimemfungabinadamukatika jelayakijisayarichakekikihikikiitwachoduniaanachokichafuauchao.

Je, binadamuamekatatama? Hatakidogo! Ndiomwanzoanajaribusanakuzikata pingualizofunzwanamaumbile. Vipi? Amejaribukuchunguzauwezekanowa kuihamaardhinakuishibaharini, kwasababubahariinazidiardhimaratatukwa ukubwa. Nanivipibinadamuanadhanianaweza kuishibaharinimahaliambapo hakuumbwaaishihumokamasamaki? Jawabunikuwaangefanyahivyokwakutumiamarifayake.

Binadamuanaaminikabisakuwaanauwezewakujengamijimikubwamikubwa humohumobaharini... mikubwazaidiyahiituliyonayoardhini. Anaaminiyakuwa anaweza kuitawalabaharikiasialichitawalaardhi, nahivyobasikufanyabahariimpe makaonakumlilishabilayakuyabadilishamaumbileyake. Naiwapohilihalitawezekana basi, ikiwajibika, abadilishemaumbileyakekwakujiundamashavukwamfano, ili avutepumzindaniyamaji Njiayapiliyakuepukananapinguzamaumbilenikuishiangani. Hiiinamaanaya kujengamijiliioeleaangani, kamamadunguvile. Nakwavileangahainakikomo, binadamuatakuwaamejipatiavisayarivyakevisivoyoidadiingani!

Njiyatatunikubadilishaumbolakeiliasihasikanajotowalabaridi. Binadamuwa kisasaanaaminikuwainaweze kanakumuundaupyamtukatikamaabarabadalaya katikamamba. Mtuhuyuwamaabra, aitwaye 'cyborg' kwalughayaKiingereza, anaweza kuwana chumandanibadalayamifupa, namwiliwakawaidawudongonamajinje.

Kiunde huyuatakuwahadhurikiovyoovyakamabinadamuwasasaaliyeumbwakwa chumvi, majinaprotini. Auborazaidi, binadamumpyawamaabaraniaundwekwa

zebaki. Binadamuhuyu wazebaki hafi walihakatikatikiki. Naiwapo atakatikavipande vipande, basika mazingira hivyo vita undikata na upyanakumrudishia umbola awali kamili.

Njiani yingine yakuepukananauangamizini kutumiavi unde vyake vyaelectroniki kamavile tarakilishi yaanikompyuta, namitambominingekamaiyo. Binadamu anaaminikwambauwezo wavyombohivi utakapokamilishwa, basi vitamsaidiakwa lolotelile.

Maswali

- I. Inasemekana kwambabina damuanakichafuahikikisayarichakekilauchao.
Kwakutumiamifanomitatu, elezavile binadamuamechafuamazingirayake.
(alama3)
- II. Kwanin iongezekolajotolimeletajangwaduniani wawakatihuohuo
likaletamafuriko? (alama3)
- III. Eleza sababumbilizina zomfanyabinadamu kuhangaikanakutafutamakao kwingine
(alama2)
- IV. Nimamboganiyanayomfungabinadamukatikaardhi. Taja mawili
(alama2)
- V. Unadhanini kwaninimadinimengiyaliyokomwezinihayaletwiduniani. Taja
naufafanuesababumbili (alama4)
- VI. Kulinganana ayambilizamwisho, eleza jambo ambalobinadamuanajaribu kukwepa
(alama2)
- VII. Eleza maanayamanenoyafuatayokamayalivyotumikakatikakifungu
(alama4)
  - (i) Mashavu
  - (ii) Madungu
  - (iii) Asihahirike
  - (iv) Kiunde

Somahabariifuatayokishaujibumaswali

Vijanawengi wake kwawaume, walikuwandi otuwakamilisheshughuliya kusajiliwachuoni. Walikuwabadonadharizao zimetekwanaugeni, hawajapata starehe akilini mwaowalakuji sikia wamekaribia kamakwaonyumbani. Kwa hakika mazingirayale mapyayalikuwayanawapakiwewekidogo autusemehata wogakiasi. Kusemakweli, kwawakatiule walikuwahawajuinimaishayanamna ganiyanayowasubirimahalipale. Hawakuweza kukadiriakwa yakinifuwowotw iwapomakaaziya opaleyamiakaminemizamakuanzi wakatiule, yangukuwa yautulivunara haupengineyangeondo keakuwayarohujuu unamatatizo chungumzima.

Wamsubirimkuuwa Chuo angiewamsikize atakalosema, kishandipowaweze kubashirivyemamkondowamaishaya outakavyokuwa. Lakinijinsi walivyosubiri Mkuuwachuo angie ukumbinindivyowayowayola olilivyozidikuwachezashere.

Waliwaza:Ugenijamanikwelinitaabu.Mawazomengiyaliwapitiabongonimwao.
Wakawakinywaukumbimzima,kamakwambawamekujamazishinibadalayakuja
kusoma.Waliwazanakuwazua.Walionaaupenginewalidhanikuwahapakilakitu nitofauti.

Wanafunzihawawalionatofautinyingikatiyamambopalechuoninayale
waliyokuwawameyazoea.Kwamfano,mwalimumkuuhapahakuitwa‘headmaster’
kamakulekatikashulezamsinginavileshulezaupilialiitwa‘vice–chancellor’
Nyumbazakulalahazikuitwa‘dormitory’au‘mabweni’,kamawalivyozoea,bali
ziliitwa‘halls’kwasababusokumbizaainayoyoteile,balininyumbahasa,
zenyevyumbavyakulala,kamawalivyozoeakitawalipokiwashulezaozaupili
huko,balihapawenyewewenyejiwaliitakwamajinamenginekabisa!
MaraUniversity,marazutafindaki,maraNdakikwaufupi,maraJamahiriyana
kadhalikanakadhalika!Waliwaza:kwelimahalihapawenyewewenyejiwaliitakwa
majinamenginekabisa!Marakumzubaishamtuhadikufikiakiwangocha
kuonekanakamazuzu!Hatahivyohawakuvunjikamoyo,baliwalipigamoyokonde
wakanenakimoyomoyo:Poteleambali!Ukiyavulianguo,yaoge!Walikuwawamo
katikahaliyakurandarandatikaulimwenguwamawazopalekatikaulimwengu
waompya,ulimwengumwinginekabisausioafananahatachembenaule
waliouzoea,mkuuwachuoalipoingia.

Kuingiamkuuwachuwotewalisimamakwapamojanakwamijiko,wamekauka
kamaaskarikatikagwaride.Kuonahivyo,mkuuwachuoakwaashiriawakaetu,
bilakujisumbua.Kichekokikawatokabilakukosaadabunaheshima,kasha
wakakaakwamakinindiomwanzowakajisikiawamepoa.

Kuonakuwasasawametulianawamestarehe.Mkuuwachuoakaanzakwa
kuwaamkuakishaakawajulishakwawakuuwotewavitivombalimbainaidara
mbalimbaliwaliokuwawamekaapalejukwanialipoyeyeupandehuanahuu.

Kufikiahapo,alakaikawaimeungwabainayawenyejinawageniwao.Kilamtu
akaonamamboyamesibutena;huobilashakanimwanzomwema,nakama
ilivyosemwanawenyebusara,sikunjemahuonekanaasubuhi.Hii,Kwawotendiyo
asubuhitu,baliniasubuhinjema,sihaba.

JIBUKILASWALI

- (a)Ukirejeleaayayakwanzanayapili,elezawasiwanafunziwaliokuwanao
wakatiwakisubiri(maneno45-55) (alama7)
- (b)Nimamboganimageniwanafunzihawakuyazoeayanayoelezwatikakifungu
(maneno25–30) (alama3)
- (c)Bilakubadilishamaana,fupishaayatatumwishokwakutumiamanenoyako
mwenyewe.Tumiamaneno40-45 (alama10)

3.MATUMIZIYALUGHA

Jibumaswaliyafuatayokulingananamaagizo

□Andikakatikamsemowataarifa

Mzazi:Keshonatakaufikenyumbanimapema,unasikia?

Mtoto:Nitajaribu,lakinimwalimalisematutafanyamtihanijioni(alama4)

(i)Badilishakatikaudogokashauukanusheudogohuo

(i) Guulakelimeponabaadayakuumwanajibwalajijini(alama2)

(ii)Nyumbayenyeweilijengwabondenikaribunamto (alama2)

(ii)Andikakatikakauliyakutendesha

(i) Natakaupikechakulahikivizuri (alama1)

(ii) Toaushuruwaforodhani

(iii) Sahihishabilakubadilishamaana:

(i) Usikujehapakwetukwanisitakuwamo (alama1)

(ii) Basilashuleimeharibikamoshinyingiinatokeadirishaninamaji inatiririkaovyo
(alama2)

(iv)Bilakubadilishamaana,andikasentensizifuatazoukitumiakirejeleocha ngelikifaacho

(i)Nyumbualishindafarasikukimbia (alama1)

(ii)Milangoyoteyajifungaovyo,nendauakafunge (alama1)

(iii)Hamisiamekatanyasivizuri (alama1)

(iv)Jiwelileliliangukiamatunda (alama1)

(f)(i)Elezamaanayamisemoifuatayokwakuitungiasentensimojamoja

Kurambakisogo (alama2)

Kuzungukambuyu (alama2)

(ii)Andikamethalinyingineambayomaanayakenikinyumecha Rizikikamaajalihuitambuijapo

(g)Elezamatumizimannetofautiya–na (alama4)

(h)(I)Elezamaanambilibilizinazotokananasantensizifuatazo

(i)Mtotoalitimuambio,kuonanyoka (alama2)

(ii)Jumaalifagiachakula (alama2)

(iii)Sisikiivizuri (alama2)

(II)Mahalipalipohamwapanaitwa (alama1)

(i)Tungasentensiyanenomojaambayoinavisehemuvifuatavyovya sarufi

- Kiima

- Wakati

- Kirejeleo

- Kiswahilikitendwa

- Kitenzi (alama5)

(j) Bilakunyambua,andikamanenomawiliambayoyanatokananashina

mojananeno:imani (alama2)

1022

KISWAHILIKARATASI2

OCT/NOV.1998 2½HOURS

1.UFAHAMU

Somamakalaya fuata yotayokishaujibumaswaliyanayofuata

Kunasayansimpyainayo itwa “cloning” kwalughaya Kiingereza. Pengine kwasasa tuite “kutumbisha.” Sayansi hitayari imeletamapinduzimakubkwatikauzalishaji mimeanauvunani. Imesemekanayakwamba, ghairiyawivunakijichobainayajamii mbalimbali ulimwenguni, aina hii yasayani auwezonakuangamizakabisajangala nja katikasayari hii yetu. Kivipi? Rahisika bisha. Nikwambambegumojatuya aina yoyote yamma, baada yake une meshwavyumbavyake vidogo ambavyo ndivyo hasamsingi wauha vinaweza kunyunyizi wadawamaalumilivitawanyikemarahata mamilioninakuwamimeakamili.... Mamilioni!

Sayansi hitarari inatumi wakukuzavi zina vyakulavingine. Hii inamaanayakwamba mashamba makubwasimuhimusikuhizi, yaanivyakulavingi kabisavinaweza kukuzwama halipadogosana. Kwahivyohivika ribunitu, kutakuwahakunahajaya kupigania mashamba.

Vyema. Hebusasatu angalie zilokwishapigishwahiisayansi ya “kutumbisha” na mahalibinadamualipofika kimaendeleokwasababuya hatuahizo. Jambolakwanza sayansi hitayari imeshatumi wakuzalishi wanyamawengi, wengisanawadogo wadogokwalengolakuendelezambe utafiti. Kufikia sasa, wanyamahawa waliotengenezwanabinadamukatikamaabarayake badowanahifadhi wamumohumo walimotengenezwa. Hii ni hatuakubwanabinadamuanastakilipongezikwajinsi anayotumia akili yake kuvumba iburahizizote.

Hata hivyo imesemwakwambakuchambakwinginikuondo amavi. Binadamukama ijulikanavyo, anajaribusanajujitakasakwajitengambalisanana asiliyake ya unyamailiaufikie binadamumkamilifu. Hapana ubayahapo. Lakini tukirudinyuma tunakutayakwambabinadamusasa aneingiatamakubwasanakulikowakati wowote ule. Tama hii imeletwanaujuzi wake katikasayansi hii ya “kutumbisha.” Sasa binadamuanajuavizurisanakwambakwavile anaujuzi wakutengezapanzana hata kondokatikamaabarabasi hata ujuzi wakutengenezabinadamupiaanao! Na hapondipotatizolilipo. Swalihihili: Je, ujuzihuu utatufikishawapi? Nakikomo chake kitakuwaje? Binadamusasa ujuzi wake unamtiawasiwasi. Wataalamwasayansi hii wamejiuliza maranyingini kikitachoto ke aujuzihuu utakapomiliki wanamwendawazimu mweledi.” Watukadhawakadha, miongonimwa owaki wanasiasawamejiuliza marazisizohesabikaswalihili: kama Hitler angekuwanaujuzihuu, angekuwana lazimaganiyakuwauliambali wayahudimilionisitawasi okuwanahitia isipokuwana

nywelenyeusinahawakuwaweupesanakamawazungu?Hitleraliaminiyakwamba
“mtumzuri”nimwenyepuayaupanga(kamamzungu),machoyabuluunywelerangi
yadhahabunamwenyekimochafutisitaauzaidikidogo.Hivyolengolakelilikuwani
kubunitaifalawatuwazuripekeeambaomwishowatautawalaulimwengunakuenea
dunianikote.Katikampangowake,watuweusiwotewangefaakuangamizwatuli
watoenafasikwawatualiowaonayeyekuwabora.

Sasabaadayasayansihiliya“kutumbisha”kuvumbuliwa,wataalamwametishikasana.
WamewazajinsiambavyoHitlerangewezakufanyakamaangekuwamjuziwataaluma hiyo.

Kitishohikikimezidikuwatwangawataalamnawasiokuwawataalamhivimajuzitu
ilipogunduliwamaitiyamsichanawamiakakuminaminehukomilimayaAndes,
Amerikayakusini.Msichanahuyoalikuwaametolewakafaramiakakarnetanozilizo
pitalakinihakuozakwasababuyabaridikaliyabararafumilimani.

Kwasababuyadukudukulauvumbuziambalohaliishidhanazakiajabuubongowa
binadamu,wataalamuwa“kuchezea”maumbilewalipomwonamsichanahuyomaiti,
upesiupesiwakampima.Walipofanyahivyowakagunduayakwambamayaiyakeni
timamukabisawalahayajaharibiwanampitowakarne.Papohapowenginewakajiwa
nawazolakuyatoamayaihayonakuyahifadhikwenyemabara.Tamaaikazidizaidiya
zaidi.Baadhiyawataalamuwakajiwanawazola“kuyaneemesha”mayaihayona
mbeguzauzazuizawanaume.Kwalengogani?Kuundawatotoamabomamayao
alikusafamanizakaleiliwaonekanewatakuwawatuwaainagani!

Sasafikiriamwenyewe!Watotohawawamaabarawakiwaweledizaidiyabinadamu
yeyoteyotewakisasalakiniwatiifukamambwanapakaitakuwaje?Hakuna
atakayefikiria“kutumbisha”ilituwenavijitumwavyetuvipenzimajumbanimwetu
vinavyofanananasibadalayapakanambwawasiovishwanguo?

- (a) Andikakichwakifaachokwanakalahii (alama1)
- (b) Kutumiasayansiya“kutumbisha”kunawezakumsaidiabinadamukuangamiza
mabaaganimawiliyanayomkabilisasa? (alama2)
- (c) Unadhaninikwaniniwanyamawaliozalishwakwakutumiasayansihii bado wamomaabarani?
(alama3)
- (d) Fafanuamethali“kuchambakwinginikuondokanamavi”kulingananamuktadha wahabarihii
- (e) Kunaubayaganikutumbishawatu? (alama4)
- (f) Mwandishianaonekanakutishwasananauwezekanowasayansiyakutumbisha
kuishiamikononimwa“wendawazimuweledi”kwanikunahatarigani?

(alama4)

- (g) Elezakwaukamilifumatatizoyanayoweza kuukumbaulimwengu wapomayaiya msichanawa Andesyatatumbishwa (alama 4)

MUHTASARI

2. Somamakahayakishaujibumaswaliyanayofuata

Lughaya Kiswahili ni lugha iliyoendeleasana. Leo hiilughahii inasemanawatu wote nchini Tanzania, Rwanda na Burundi, inasemwanawatu wote nchini Kenya. Nchini Uganda, Zaire, Malawi, msumbiji, Zambia, Somalia, Bukini (Madagascar) na Ngazija (Comoro), inasemwanaasilimiakubwazawananchi wahuko. Aidha lughahii ina wasemajisihabakatika kisiwacha Soktan nchini Oman.

Faukayama endeleo haya, Kiswahili kinatumika kwa minajili yamatangazoyahabari katika idha nyingi zamashirikaya habari ulimwenguni. Nchi zenye idharaza Kiswahili ni kamavile hizi zetu za Afrika ya Mashariki naki, Afrika kusini, Nigeria, Ghana, Uingereza, (shirikala B.B.C) Marekani (shirikala V.O.A), Ujerumani (shirikala Radio Deutch Welle, Cologne), Urusi (Radio Moscow), China, India na kadhalika.

Maendeleo mengine yanapatikanakatika upandewa elimu, Marekani pekeyake, kuna vyuo zaidi yamiojavyo fundisha Kiswahili kamalughamuhimuyakigeni. Huko Uingereza vyuo kama London, Cambridge na Oxford vina fundisha lugha hii. Nchi nyingine ambazo zinavyo vinyo vinyo fundisha lugha ya Kiswahili ni kamavile Japan, Korea, Ghana, Nigeria na kadhalika.

Kweli Kiswahili kimeendelea jamani. Lakini je, kilianzavipi? Nailiku wajejika kaweza kupigahatuahizote? Kiswahili kilianzakuzungumzwanakabiladogolawatu waliokuwakii twawangozi. Watuhawawalikuwawakiishimahalipaloitwashumgwaya. Shungataninchi ya zamani ili yokuwaneo lililokokatikan chikatikanchimbilijirani ambazosiku hizi ni Kenya na Somalia. Kabilahili wangozi iliishi irani namakabilamengine kamavile wajikenda, wapokomo, Wamalakote (au Waelwana) na Wangazija (kablahawajahamia visiwavya Ngazija) Lughayawangozi siku hizo, ambayondiyomzaziwa Kiswahili chaleo, ilijulikanakwajinakingozi. Kamailivyosemwa hapo wali, kingozikilisemwa nawatuwachachesana.

Jelughahii likuwajempaka ikapatama endeleo hayamakubwatunayoyashuhudia siku hizi? Amakwahakika, Kiswahili ni lugha iliyo bahatika tu. Inawezakusemwa kwambalughahii lipendelewanamazingiranahistoria.

Jambolakwanza, wageni waliotokama mashariki yaki fukia hizijani buzetu Afrika ya mashariki walikaribishwa vizuri na hawawangozi. Wakaingiliwa wageni wenyeji kindakindaki, kidini, kitawala, kibiashara na kitamaduni kwa jumla. Punde sipunde wangozi, ambaoba adayewali julikanakamawaswahili na wageni hawa, wakaelimika katika dini (yaki isilamu), biashara na mambo ya utawala inampya. Lughaya onayo ikapanuka pale ilipochukua msamiati yaki genihususanwa Kiarabuna Kiajemina kuufanyauwewake, ilikuelezakwarahisizaidimambo hayamageni katika taaluma zadini, biashara, siasa na hatasayansi kamavile unajimu. Wakati huo, lughaya Wangozi sasa ikaitwa Kiswahili walasiokiangozi. Tatizo hapanikuwakwavile Kiswahili kilichukua msamiati mwingi wakigeni ilikueleze taaluma hizimpya, baadaye kimekuja shuki wakwambanilughaya kigeni ilhalinilughaya Kiafrika asilia, nakitovuchakenin chimpyazaki Afrika ziti wazo Kenya Somalia hiileo.

5. Thibitisha kuwa Kiswahili kimekuwa lughaya kimaitaifa (maneno 35–40) (alama 6)

6. Eleza kwa ufupiasiliya Kiswahili hadi kujiwakwawageni (maneno 20–25)

(alama 4)

7. Ukitumi amaneno yaki komwenyewe, eleza ujumbe uliomokatika ayayamwisho

(alama 10)

3. MATUMIZI YALUGHA (a)

Aki fishaki funguhiki:

Nilopomwendea alini angali akisha akaniambia saminiku waniwewe uliye andika inshahii.

(alama 3)

Onyeshakielezi, kivumishi, kitenzi na jinakatika senti:

Watu wana walipeperushwaju ukwaju unaupepomkali (alama 4)

Tajama dini mawili ambayo ametukuzwazaidi, moja kwathamani ya keya

kifedhananyingine kwakutengenezavyumavigumukulikomadinimengine

(alama 2)

Tumiaviunganishivine badalaya vile vilivyotumiwa katika senti hizi:

(i) Anayetafuta hachoki hata akichokakeshapata (alama 1)

(ii) Ngonjeeni hadi washiriki wote wafike (alama 1)

Watu wafuata owanafanyakazigani

(alama 2)

(i) Mhasibu

(ii) Mhazili

Tumiaki ulizio-pi-kukamilisha

(i) Nimitume..... Aliowataja? (alama 1)

(ii) Nikiziwi..... Aliyemwona akipita? (alama 1)

□Elezatofautimhimuzakimaumbilekatiyawanyama(alama4)

(i)Kifaru

(ii)Nyati □Tunatumiaviashiriavyakuthibitishakwamfanokitabukikihiki.Sasakamilisha
Nimbwa.....aliyekulachakulachamtoto (alama1)

□Tumiasemihizikatikasentensikuonyeshamaana:

(i)Kuchokoachokoamaneno (alama2)

(ii)Kumezashibiri (alama2)

□Andikaupyasentensiifuatayoukitumiakirejeshi(kihusiano)changelicha mwisho

Mwanafunzianayefanikiwamaishaniniyuleanayesomakwabidiinapia
anayetiiwakuuwake (alama2)

□Tungasentensibilizinazobainishatofautikatiya:

(i)Goma

(ii)Koma (alama2)

□Jazaviambishivifaavyokatikasentensizifuatazo:

(i) Ukuta-----enyeweunanyufanyingilakinifundi..... oteanaweza
Kuukarabati (alama2)

(ii) Majiyalizoachangarawe.....otenuvitu.....Injine.....oufuoni mwabahari. (alama2)

□(a)Elezamatumiziya

(i) Isijeikawa

(ii) Huendaikawa (alama2)

(b)Tungasentensizakuonyeshamatumizihayo (alama2)

(n) Onyeshamaanambilitofautizaneno'hapa'

(alama2)

(o) Andikamaswalimawiliambayohayahitajimajibuyamojakwamoja

(alama2)

102/2

KISWAHILIKARATASI2

OCT./NOV.1999

SAA:2½

UFAHAMU

Somamakalayafuatayokishaujibumaswali

Mwanamkewakisasaanazaliwanakukuliakatikamazingirayaliyobadilikamno.
Matazamioyakemaishaninitofautinayaleyawanawakewalioishimapotemawili
yaliyopita;wanawakemakamuyanyanyakenamamaake-kuu.

Yeyehatarajiikuzaliwa,kukua,kuolewa,kuwamkewabwana,kumzaliawatoto,na
daimadawamukuwa'mwendaniwajikoni'akawapikiawatotonabwanakechakula;na
akitokajikoniaekeeshambanikulima,kichakanikuchanjakuni,mtonikufuanguona
kutekamajiyakutumianyumbani.Mwanamkewakisasahuandamananamwanamume.
Akanyagapomumenayepapohuutiawayowake.

Mwanamkewakisasahuendashulenakujiifunzayoteyafunzwayohuko.Hushindana
nawanawakekwawanaumenakuibukamshindisimarahaba.Huibukamshindi
katikamasomoyalugha,historia,jiografia,hesabu,sayansinamengineyo,sawana mwanamume.

Mwanamkewakisasahutakakufanyakazizakibega,akazifanya.Akatakakuwa
mwalimu,akawa.Akatakakuwadaktari,akafanikiwa.Almuradi,sikuhizimwanamke
hufanyakaziyoyoteileafanyayomwanamume.Kunawanawakemarubaniwandege,
masonara,waashi,wahandishi,maderevawamagari,mawakili,mahakimu,mawaziri
wakuunahatamaraiswanchi.Hakunakaziisiyofanywanamwanamkesikuhizi.

Mwanamkewakisasahateswiakafyataulimi.Anapohiniwayeyehupiganiahakiyake
kwadhatinahamasa.Katuhakubali'mahalipake'katikajamiiipotengewana
wanaumewenyemawazoyakihafidhinayaliyopitwanawakati.

Sikuhizimwanamkehuolewatuwakatiamepatakaziyakumwezeshakujikimu
maishaniaupaleanapokuwanahakikakwambabiasharayake,iwaponimfanyi
biashara,imepigahatuayakutomrudishaukutani.

Mwanamkewakisasahaamuliwikatikajambololote,balihufanyamaamuziyake
mwenyewe.Kwaupandemwingine,mwanamumewa'kisasa',ambayebado
amefungwapingunataasubizakiume,hapendezwinamwanamkehuyu.Huuma
kidoleakatamaniyakale,lakiniwapi!Analazimikakumkubalimwanamkehuyukama
mshirikasawamaishani,nakuishinaye,apendeasipende.Shingoupandeanalazimika
kukubalikwambamabadilikohayasiomithiliyakiwingukipitacho,baliniyaaushi.

MASWALI:

- a) Msemo'mwendaniwavijungujiko'unadhihirishahaliganiamwanamke katikajamii?
(alama2)
- b) Jamiiimemfanyamwanamkekuwahayawaniwamizigo.Fafanua
(alama2)
- c) Elezamaanaya'akanyagapomumepapohuutiawayowake.'

(alama2)

- d) Zungumziamaswalayandoanaelimuhukuukilinganishamwanamkewa
kiasilinawakisasa. (alama4)
- e) Mwanamumewakisasaanamwonajemwanamkewakisasa?
(alama2)
- f) Tajamifanominneya'mawazoyakihafidhina.
(alama4)
- g) Elezamaanaya:
(i) Akafyataulimu.....
(ii) Ukatani.....
(iii) Taasubizakiume..... (iv)
Aushi.....
(alama4)

2. MUHTASARI

Somamakalaya fuatayokishaujibumaswali
Sikuhiyonilipitiamahalihakamanilivyokuwanikimuonasikuhizizote,
mwakanendamwakarudi. Nilisimamahukunikishangaakwamaranyingine tena.

Nilikuwanajitayarishakujiendeanahamsinizangumtuhuyoalipojipindakwa
mbalisana. Kwahakikanilidhanimachoyanguyananihadaa. Nikafikichamacho
yangunikitumianishatiyoteiliyomomwilinimwanguiliniyatoematongo
ambayonilituhumukwambaniakiliyangutuiliyokuwaimeniadaa, nikaamua
kuendeleanasafariyangukwendakujitafutiariziki.

Hatuayakwanzanayapili, moyohaukunipa. Sautikatika kilindichamoyo
wanguikanisihinakunitafadhalishanitamenyuma. Kutupajichonyuma,
nikamnasamtuhuyoakeguka! Nikashtukasana! Jambolakwanzanildhani
machoyanguyameingiwanakitukilichoyafanyakuonamamboyasiyokuwepo.
Pili, nilidhani waponiliyoyaonayanamsingiwowote, basihuendaamanina
wazimu, auyulemtunimzuka, hasakwavileilione kananimimitunimuonaye.
Nilikikuwanikokatikahaliyakufanyauamuzikuhusudhanazanguhiziaina
ainamtuhuyoalipojigeuzageuza, kishaakafunuamacho! Moyouliniendambio.
Nilitakakutifuavumbiilwazimuusinizidie, lakinisikupatanafasi. Mtuyule
alijizoazoanakuketikitako. Kishaakatokwanamanenokatikalugha
iliyofananasanana Kiswahili. Niliyaelewa aliyokuwaakisema.

Ajabuyamaajabu, mtuhuyoalidaiyakwambatangu alipolalakivulinihapo
tangujanabaadayachakulachamchana, hakuotandotohatamojabaliusingizi
wakeulikuwamithiliyagogo! Sasanilikuwanahakikakwambaikiwamimisina
wazimu, basikiumbeyule aliyevaangozi iliyochakaasanakatikampitowa

miakahakikaanawazimu.Nilitakakuhakikisha,hivyonilimkumbushakwamba
amelalamahalihapokwamudawamiakamingisana.

Kusikiahayoalianzakunikagua.Akasemanimevaakizungu.Akanitajiatofauti
nyingibainayavijanaaliowazoeanamimi.Mwishowayoteakaulizakamasiku
hiyositarehekuminananemweziwapilimwakawa1897.Nikadhanianafanya
mzahakwahivyonikacheka.

Nilipoonakichekochangukinamuudhi,nikamwambiasikuhiyonitarehekumu
nananemweziwapilimwakawa1997.Nilipoonaaameshangaakwadhati, nikagunduaukweli.
Alikuwaamelalakwakarnenzima!.

MASWALI

- a) Elezahojannemuhimuzinazojitokezakatikaayatatumwanzo. (Maneno75-85) (alama12)
- b) Kwamanenoyakomwenyewe,fupishaayambilizamwishobila
kubadilishamaana.(Tumiamaneno40-50) (alama8)

3. MATUMIZIYALUGHA A:

- a) Jazakiambishikifaacho:
Ume_____onakalamunyekunduziliz_____potea?
(alama2)
- b) Andikakwaumoja
Tumewaondoleenimatatizoyenu,yafaamtushukuru.(alama2)
- c) Nyambuavitnzivifuatavyoilikupatamajina(nomino)mawilimawili tofauti:
(i) Kumbuka
(ii) Shona
(iii) Cheka
- d) Ondoa-amba-bilakubadilishamaana. (alama6)
(i) Kuimbaambakokulisifikasikunyingisasakunatiashaka
(alama1) (ii)
Mibuniambayohupandwawakatiwamvuahustawi
(alama1)
- e) Sahihisha:
Sikuhizimahitajiimezidinapesahaitoshi (alama1)
- f) Akifisha:
Sijaonakitabukizurikamahikiutaniazimasikungapibashirialimuliza
sijaona. (alama4)
- g) Elezamaanambilizasantensi:

Juanisemalonimuhimukwetu. (alama2)

- h) Kiambishi-U-hutambulishamajinayoteyangeliyaU(umoja).Hatahivyo baadhimajinahayhuchukuaviambishitofautitofautikatikawingi. Orodheshamajinamakamahayo,kishauonyesheviambilshihivyo tofautivyangeli(KatikaumojanaWingi)

B:

- (a)(i)andikamethalinyingineyenyemaanasawana
Mwenyakelelehanano. (alama2)

(ii)Elezamaanayamisemo:

- I Hanamwiko
II Ametiambugimiguuni (alama2)

- c) Tungasentensibilikuonyeshatofautikatiya:

- (i) Tega
(ii) Tenga (alama2)

- d) Elezamaanambilikuonyeshatofautikatiya;

- (i) Rudi
(ii) Funza (alama2)

- e) Jumbalakuhi fadhivitu vyakaleili watuwavitazame huitwa

(alama2)

- f) Andikakwatarakimu;

Nusukuongezasudusinisawanathuluthimbili (alama2)

- g) Jazakiungochamwilikifaacho:

- (i) .....yajichohurekebishakiasichamwanguingiao kwenyejicho.
(alama1) ii) Saahufungiliwakwenye.....chamkono (alama1)

- h) i)Mjukuuniwababu;mpwaniwa.....(alama1)

- ii)Tunachungaunga,tunapeta..... (alama1)

1022

KISWAHILIKARATASI2

OCT./NOV.2000 SAA:2½

1.UFAHAMU

SomaMakalafuatayokishaujibumaswali

Nchinyingizaulimwengu unaoendelea, au uleuliokuwaukiitwaulimwengu wata

zimegawikasehemumbilimbili. Sehemuhizizi nazidikutoshabihianakilauchao

zinatenganakiasichakukaribiakupigwamfanowamasafayaardhinambingu. Seher

zenyewenimijini namashabani. Sehemuhizi, hasaukiziti akatikamizani yahalina
jiazawatu zamaisha, zimetofauti hizi nikubwahadi
kuonekanakamakwambahazina husianokamwe, mithili yan chimbilitofauti.

Hebusasatuzingatieyaleyanayozifanyasehemuhizikukosakufanana. Hapa
tutawajibikakuzizingati tofauti zilizobayanabainayawatu washambanawamijini,
hasakufunganana jinsi wanavyoyaendesha maishayao.

Jambolili lowazinikwambawatu wamashambani hawajapigahatu yama anakuhusu
jinsi wanavyotakikanakuishika karneyaishirini. Watuhawabadwanaishikama
walivyoishimababuzao. Hawahisihalalayajambololote. Mategemeoyaoni
shamba; usubiri wemsimumzuri wamvua, watu walime, Mungu akineemeshe kilimo,
wavunemavunomema, Chakulakiki watayari, wale, walale, sikunyingi newarudie
mkondouo huowakuendesha maishayao.

Watu hawa maishaya oyamepangika mikon domitatutu: kuzaliwa, kuoa au kuolewa,
nakufa. Zaidi yamikon do hii, maishaya viumbehawahayanamabadilikomakubwa.
Mabadilikohaypendelewisanahukomashambani. Huko, wanaumenimabwana,
wanawakenimfanowavijakazinawatoto hawanatofauti kubeanawatwana.
Mwanume akikohoa, mkewe akimbilie kulikokoholewa, nawatotowatete meke.
Wanawakewashambanawatoto hawanahakihatayakunena, walahawajui hakini nini.

Kwaupandemwingine, mijini kunaviwanda, kunamajumba, kunamagarinakuna
vyombo vingisanavyamaendeleoyakisikuizi. Watuwamijini watuwaulimwengu
kote, walasi watuwamjimmojatu. Watuwamji wowote ulimwengu ni huweza
kuwasiliananawenza o wamijini ginekokotekule ulimwengu ni kwani jaruninga.
Pia, kwawatu wamijini, kuonaki umbekidogokabisakisichowezakuonekanakwa
machosi iburahata. Kiumbechanamnahiyohuonekanakupitiamangala. Nakwa
wale walio ondo keakuwawanajimu wakisasa, kuzionasayar inathure azilizokombali
sananasikupitiani galanijabolakawaidasana.

Watu wamjini huwanamabadilikomengisanakatikamaishayao, walasi mikondo
ainatatutu. Kwamfano, wanawakewamijini hawakubalitenakuonewanawanaume.
Wanajuavyemasanaslahiya onawameiwekamenkeyaombe; yaanimahalipao
katikajamii, wakiwawaoni wanawake. Kupigania hakisawanawanaume bila
kulege zakamba. Hukukupambanaki maishakamawapambanavyo wanaumena
kufaniki wakufanyakazizakusikikakamvileuwakili, udaktari, uhandisi, urubanina
nyingine zozilizokuwazikifanywanawanaumetu. Wanawakewengine hatani
maprofesa! Kweli watuwamijini wameendelea.

a) Toamaelezoku husutofauti zinazosemekananibayanabainayamaishaya
watu washambanayale yawatu wamijini.

(alama2)

- b) Rejelea “Mungu” katika ayayatunaneon “viumbe” katika ayayanne. Bainishauhusianouliopobainayamanen hayamawili, hasaukizingatiajinsi yavyotumiwakatikahabari. Jematumizihayayankupahisiagani? (alama4)
- c) Unadhanimwandishianamaanaganianaposemayakwambahukomashambani “wanawakenimfanowavijakazi, nawatotohawanatofautikubwanawatwana?” (alama4)
- d) Orodheshavifaavyotevitanovilivyotajwakatikataarifahii, kishaeleze umuhimuwakilakimojawapo. (alama5)
- e) “Watuwamijini watu waulimwengukote” Hapamwandishianamaanishanini? (alama2)
- f) (i) Nininimaanayaneonmenke? (alama1)
(ii) Mwandishianamalizataarifayakekwakusema “Kweli watu wamijini wameendelea.” Kwamuhtasari, nitabiaganizawanamijizilizomfanya kukirihivyo. (alama2)

2. Ufupisho

Somamakalaya fuata yokishaujibumaswali.

Rahanikitugani? Je, nikitukizuria ukibaya? Mbona kilamu tu hipigania na kama ionekanavyo, kila aion jaye hatimaye humwunguza? Aupenginewako wenginewasiooungua? Hebu basituzingatiewalewasemekanaohuitafutasana rahana, penginepowakafanikiwakupate.

Chukuamfanowamsichananamvulanawapendanao. Hawawawili wanapopendana, lengolaohuwanikuoananawakishaoana, waishiraha mustarehemilelenamilele. Hata hivyo, jambolakwanzanikwamba, hata kablahawajaoana, wanadhikikanakudhikishanakuwakutakasanakuaminianasi marahabawakatiwakiwawapenzimar. Marakadhawakadhahusameheanana kuendeleanamapenzi. Baadayewakiwanabahati, huona.

Maratuwanapooanahugunduakuwahukokuishirahamustareheilikuwani ndototuyaujanailiyotenganakabisanauhalisia. Uhalisia unapowabinikiahuwa nikuendeleanahukokudhikishana, kutoridhishana, kutilianashaka, kuombona mamahanakuendeleatu.

Amatumwangaliemwanasiasa. Huyuanapigania usikunamchanailiawe mjumbe. Mwishoanachanguliwa, lakini afikapobunge, anakutahakuna anayemtambuakamabwanamkubwa. Inambainiki kwamba ubawana - Mkubwa hautegeme ikuchaguliwatu, bali unategeme amambomengine pia, kamavile pesanyingi, magari makubwa, sautika tikajami inawadhamini wanotambulikana.

Rahakwamwanasiasahuyuinakuwamithiliyamazigzitu,“maji” uyaonayokwa mbaliwakatiunakiukalisana,kumbesimajibalinimmemetukowajuatu.

Mwinginewakupigiwamfanonimsomi.Huyuhuanzabidiiyakeakiwamdogo sana.Lengolakehuwaniatambuliwekotekwauhohadriwakekatikauwanjawa elimu.Basimtuhuyuhusomampakaakaifikiadarajayajuukabisayausomaji. Akapatashahadatatu:yaukapera,yauzamilinayauzamifu.Akajionayu upeonimwaulimwengu.Akatafutakaziakapata.Kishaakagunduakwamba watuhawakijalisanakisomochake.Wakamwonanikamamwehutu.Faukaya hayowakamlumukwakupotezamudawakemwingikupekuapekuavitabu. Wakamfananishanamtumvivu.

Mwishotuangaliemfanowamwanamuziki.Huyuanahaghaikanawazola kwambasautiyakeikiwaongawatu,atapendwasananawenginakuwazuzua wengikamambalamweziaukuwaongozakamanyota.Mtuhuyuanapofikia kilelechamalengoyakehatahusahaukamanibinadamuwakawaida,akawa anaishikatikamuktadhawawatukuziraikwasababuyaakilikujawapomonina upungajiwake.Watuhutamanihatakumgusatu.Hatahivyo,mtuhuyuhuishis kujisikiamkiwapalewakatiunapowadiawakupumzika.Je,rahayotehuwa imekimbiliawapi?

a) “Mapenzinikuvumiliana.” Kwamanenoyakomwenyewe, elezajinsi msemohuuulivyomuhtasarimwafakawayapilinayatatu yahabarihi. (Maneno30-35) (alama8)

b) Kwamuhtasari,rahani“asalichungu.” Fafanuadaihilihukuukirejelea mwanasiasa,msominamwanamuziki(maneno45-55) (alama12)

3. MATUMIZIYALUGHA A.

a) Elezatofautiiliyopokatikajozihiiyasentensi.(alama2) Alimpatiasodayachupa Alimpatiasodakwachupa.

b) Kamilishajedwaliukifuatiamfanouliopewa (alama4)
Wimbo Mwimbaji Uimbaji Jengo .....
Pendo .....

c) Tajavielezivinavyopatikanakatikasantensihizi;kishaelezeni vielezivyainagani (alama4)

- (i) Aliamkaalfajiri
- (ii) Mtuhuyunihodarisana

d) Andikakwamsemohalisi
Yohanaalisemakwambanjanikuliwakumenyeshasanandio

sababutulichekelewa

(alama2)

- e) Tungasentensimojamojaukitumiaalamazifuatazozauakifishaji
(i) Ritifaa
(ii) Paradesi (iii) Dukuduku
(iv) Mshangao.
- f) Tungasentensiukionyeshamatumiziyavitenzivyasilabimoja
katikajinsiyakutendeshaukitumiasilabihizi(alama3)
(i) -la
(ii) nywa (iii) fa
- g) Tajanaubainisheainazaviwakilishikatikasentensizifuatazo
(alama4)
(i) Ileminaziyanguniliyopaliliainakuavizuri
(ii) Mimininatakakumwonamwanariadhaaliyepatanishaniya dhahabu
- h) Andikakwawingi:
(i) Utawakenimrefunamkubwasana (alama2)
(ii) Merikebuitayokayofikakeshoitango'anangakeshokutwa.
(alama2)
- i) Andikaupyasentensizifuatazoukitumianeonamba
(i) KijitikilichovunjikakilimwumizaAminaguu(alama2)
(ii) Baruzitakazoandikwanababakeshozitatumwamwaka ujao.
- j) Sahihishasentensihizi:
(i) Bahashailionunuliwajanankubwanamzuri(alama2)
(ii) Mananasihizinauzwaghalikwasababuzimeivavizuri sana (alama2)
- B:

a) Tunawaitajewatuhawa? (alama2)

- (i) Mtuanayebemizigokwaujira
(ii) Mtuanayeshughulikiaelemuyanyota

b) Tajamethaliinayoafikiananamaelezohaya:

- i) Wenginewanapoozananakugombana,kunaowanaofurahia
kabisahalihiyo.
ii) Afadhalikuhudhuriahuomkutanohatakamaumechelewa
(alama2)

c) Tungasentensitatuzikionyeshamaanatatuzaneonchungu
(alama12)

- d) Kamilisha:
i) Bumbala..... ii) Gengela..... (alama2)

- e) Elezamaanaya:
i) Juhudizakehizosichochotebalinikutapatapakwamfa maji
ii) Leokapasuayote,hatamtamakamwagiakuku.

1022

KISWAHILIKARATASI2

OCT./NOV.2001 SAA:2½

1. UFAHAMU

Somamakalaafuatayokishaujibumaswaliyanafuata.

KatikafalmeyaPateyaenzizakale,kulikuwanbintiSultanialiyetitwaMwanakishwira. Alipopataumriwamiakakuminaminetu,Mwanakishwiraalikuwatayarinimrefuna mkubwa,naalionekanakuwamsichanamzimamwenyeumriwamiakakumina minane.Alikuwanadhifunamzurisanawasura,kiasichakubandikwalakabuya malaika. Lipendezasanamachofaukayakuwaalikuwanaakilinyingimno.Katikaumrihuo, alikuwaamemalizamasomoyakeyotekatikamadrassailiyokuwahapo,naaliweza kuikariri.Kurhaniyotebilakigezigezi.Babake,Mfalme,aliumavideoleakiliangoa kuwamottomwenyeakilihiyonimkewalasiomume.Aliwazayakuwakama angekuwamvulana,angempelelekazutafindakiyaAl-AzharhukoMisrikuendeleana masomoyajuukatikachuohichokisifika.

Wakatimfalmeakiumavidolekuhusujunsiyamottowake,wanaumewengihapo mjiniwalikuwawakimezamate.Mtualiyeememezewamatealikuwaniyeyehuyo Mwanakishwira.Walimmezeamatekwasababukilammojawaoalitakakumwoaawe mkewe.KumwoaMwanakishwirakulikuwanamanufaayakupatamkemwenyeuzuri washani,kamanyota,naaidhakuwaMfalmebaadayamwenyekukikaliakuagadunia, sababuyeyehakuwanamrithimwingine.

Basiikawanikilamtukujipendekezakwamfalme...Kilamtubilakujalinasaba. Walijipendekezawakwasinamwakatapia.MwishoMfalme,Kwavilealikuwa anasumbuliwasana,nawakatihuohuoaliogopakuwaasipomwozamazapemabintiyake huendaakaharibika,akaamuakuruhusuwachumbawamchumbie.

UamuzihuuulimshtuasanaMwanakishwira,Mshutukoaliopataulimtiaugonjwana kumdoofishakabisa.AkadhoofuhadiMfalmeakaingiwanahofuyakuwamottowake atakufa.Akaamuakumwulizakinachomdhoofisha.Mwanakishwira.Mwanakishwira akasemakimdhoofishachonimwezi.Akipatamwezi,nanafuupiaataipata.

Kusikia hivyo, Mfalme akatokwanakijashochembachemba. Akafikiri kwambalabda mottowake amemalizwakabisanauwele, nasasayawewesekatu, walahana akili razini yakutambuanakupangamambo.

Hata hivyo hakuvunkikamoyokabisa. Akaamuakupatatafsiriyakitendawilihicho kutokakwawaheshimiwawakehapomjini. Ambaowotewalitakamumwoa Mwanakishwira.

Kwanza kamwendea Waziri Mkuu akamwuliatafsiriyamweziautakaobintiyake. Waziri akasemamwezi utakikanaoniwadhabu. Alipoambi wahivyo motto akzidi kudhoofu. Mfalme akasirikasana. Akawaende wakwasiwengine kamavile Kadhi, Mnajimuna Kadhalika. Hawawotewakamzidishaugonjwabinti Mfalme kwasababu jawabuwalizotoanikuwamgonjwaalihitajimwezi waalmasi, fedhanahatahatua!

Mwishokabisa, Mfalme kamwendea Mvulana aliyeckuwamchungaji. Huyu akamwaidhi Mfalme kwamba ulizemgonjwa asememwenyewe ainayamwezi aitakayo. Jawabu hili halikumfurahisha Mfalme, japo aliendakamwulizabintiyake, kama alivyoambiwa. Alipoulizwa Mwanakishwira akasemamweziautakaonikishaufu kilichona umbolamwezimchangakilichotengenezwanachuma. Mfalme alishangaa sana, Hata hivyo akamfuliakisa ufualichokitakamgonjwa. Alipokivaa, Mwanakishwira akapatana fuu maramojana akaendeleana fuu hiyo hadi akaponakabisa. Kuonahivyo, Mfalme akawateremshavyeowakwasiwotehumomjini, nakuteua wengin mahalipao. Kwaupandemwengine, mchungaji akaozwabinti Mfalme na kupewamadarakaya Waziri Mkuu. Hatimaye, Mfalme alipoagadunia, mchungaji akawa Mfalme na Mwanakishwira akawa Malkia.

- a) Zungumziaswalalameuke (yaanimahalipamwanamkeaumwanamumekatika jamii) katika falmeyapateyaenzihiyo. (alama 5)
- b)
  - i) Kwanini Mfalme aliwaulizawakwasi kwanzatafsiriyakitendawili (alama 2)
  - ii) Kwanini Mfalme alishangazwanajawabulabintiyake? (alama 2)
- c) "Akilini nywele, kilamtu anazake" Dhihirishajinsimethalihinavyobainika katika hadithihii (alama 4)
- d) Nininima oniyakokuhusumwanamume aliyemwoa Mwanakishwira anakwanini aliku balikuolewanahuyo? (alama 3) e) Elezama anayamanenonathamalizasemizifuatazo (alama 4)
  - i) Faukayakuwa ii)
  - Akiliangoa iii)

Uzuriwashani iv)
Akamwaidhi

2. UFUPISHO

Yusufu Bin Hassan, Mfalme wamwisho walaliwa Mombasa, alijitayarisha kuhihama himayayake. Alikuwa amewashinda Wareno, mahasimu wake, vibaya, lakini alijua watarudinawatamwadhivu kali. Hivyo basi, badalaya kusubiri wajewazitie baruti nyumbanaku zilipua, badalaya kungo je awajewawachinjera iawake kamakuku, badalaya kungonja shuhudi emina ziyote kisiwaninamitimingine yamanufaa kukatwakatwanamakati lihao, badalaya kujitayarisha yemwenyewemji, fauaya kuikata katamiti yote ili waaren wakijawasikutechochotechakuvutiamachona watokomeekabisa. Alijua asipotekela zamuzihumkali, basi Wareno watakujjana hasirazotenakuadhibu waliomonawasiokuwemo, kamawalivyofanya Faza. Unyama uliofanyika hukoa likuwa ameusikia ukisimuliwamarazisizo hesabika. Katika masimulizi hayo, alikuwa amesikiya kwamba Falmehiyoya Fazailipo asi utawalawa Kireno, askari wa Kireno, chini ya uongozi wa Martin Affensode Mello, walifanya unyamahapomjini Fazaamba ouliku wahaujawahikutokea, hata katika mawazo. Inavyo semekanika kwamba Wareno waliuamua kuangamiza chochote chenye uhai, hata wanyamanamiti nawakautimiza mudi wao. Ajabuni kwamba, hata kasisi aliyeheshimika sana wa Kireno enzi hizo, Baba Joaodos Santos, aliungamkonotukio hili akisemaya kwamba wafazawalistahilikuadhibiwa. Hakuna mtu hatammoja upandewa Wareno aliyekilaanikitendohikichakutisha.

Hiindiyosababu Mfalme Yusufu narai wakewalipowazimawarenohapo Mombasa, aliwa amuru watu wajitolee kuwashambuliakwenye vitu ovyo vyote kaitika mwabao mzimawamasharikiya Afrika. Baadaya kuamua hivyo, alienda Uarabunkutafuta silaha ili atekela zazi miolake.

Alipopata zanakutosha, ikiwanipamo janasilhanameli, alianzakupambanana warena kuohuko Arabuni, mahalipitwapo Shihr. Halafualieleke amwamba owapwani ya Afrika aliwasumbua sana maadui zake, Mwisho alikitamaka oyake Bukini ambako aliendeleakuwashambulia Wareno kokotewalikokuwa.

- a) Eleza sababu zilizomfanya Mfalme Hassan kuuangamiza mji wake, na halafu kuuhama (maneno 30-40) (alama 8)
- b) Ukitumia Maneno ya komwenyewenabilakupotezama ana, fupishakuanzia aya yapili hadimwisho wakifungu (maneno 75-80) (alama 12)

3. MATUMIZI YALUGHA

1. a) Kwakutumia kirejeshi kifaacho, rekebisha senti siifuatayokwanjia mbilitofauti.

Yulendiyemkwasiambayealiyenusurika. (alama2)

- b) Andikaumojawasentensihizi:
(i) Kwatozawanyamahutufaidi
(ii) Mnatakavyetivyakuwasaidia?(alama2)
- c) Andikaukubwawa
Mwizialiibakikapunango'mbe (alama2)
- d) Tungasentensisahihiukidhihirishawingiwamajinayafuatayo:
i) Ukanda
i) Uzee
- e) Sahihishasentensizifuatazobilakugeuzamaana
i) Kikombechenyekimevunjikanikipya(alama1) ii)
Nimepeanakitabukwamwalimumkuu(alama1)
- f) Tunawezakusemakatikachumbaau
i) .....ama ii)
.....
- g) Andikasentensizifuatazokatikahaliyakutendewa
i) YuleNgo'mbealizaandamamkubwajana ii)
MavuhawawamemsumbuaNyatogokwamdarefu.
- h) Kwakurejeangelizamahali, andikasentensitatuukionyeshamatumizi
yakilamoja
i) Andikasentensizamsetokutokananambilifupiulizopewa
a) Mwanafunziamesomakwabidii.Mwanafunzianataka kupitamtihani
(alama1)
b) Leonimerudinyumbani.Sipendeleikuishihapa
(alama1)
- j) Geuzasentensihizikutokamsemowataarifahadimsemohalisi
i) Mamaalisemanichukuenafakayetunikauzesokoni
(alama2)
ii) Mwalimualiombaaletezewitabuvyakekutokadarasani
(alama2)
- k) Elezamaanambilitofautizasentensihii:
Wenzakewamelipwapesazao,yeyebadoamelala.
- l) a) ElezaKatikasentensimaanayamisemoifuatayo;
(i) Usowachuma (alama1)

- (ii) Kurambakisogo (alama1)
- b) Andikavisawe(manenoyenyemaanasawa)vyamanenohaya
 i) Sarafu (alama1) ii) Kejeli (alama1)
 iii) Daktari (alama1)
 Kwakilajoziyamanenouliyopewa,tungasentensimbili kutofautishamaana.
- c) i) Ini
 Hini (alama2)
- d) Andikakinyumecha
 i) Shari (alama1) ii) Oa(alama1)
- e) i) Anayefundishamwarimamboyaunymbahutwa (alama1)
 ii) Samakianayejirushakutokamajirihuitwa (alama1)

1022

KISWAHILIKARATASI2

OCT./NOV.2002 SAA:2½

1.UFAHAMU

Somamakalayafuatayokishaujibumaswali

Katiyaviumbewotewaishioulimwenguni,hakunakiumbealiyepevukamawazokama binadamu.Kiumbehuyuamewapikuwalewenginekwanjianyingi,hatakuweza kuwatawalanakuwapangiamashayao.Binadamuamekirimiwauwezowakuyatawala mazingiranakukabidhiwahekimayakuwezakusanaalambalimbaliilikuyakabili mazingirahayo.Hekimahiihumwezeshakusitirikizazichake.

Aidha,ametunukiwauwezomkubwawakuivinjarisayarihiiyetukatikailhamuyakeya kutakakuvumbua'siri'zamaumbile,amejasirihatakuzitaliisayarinyingeninjeyauso waulimwenguhuu.Siajabukwambaiwapowanyamawenginewangepewauraziniwa kuongeamayeye,wangalimwandikiatumbilavitabukusiufbusarayake.Sifaza ujasiriwakekamwehazingewatokavinywanimwao!

Hatahivyo,kunatofautinyinginekubwakatiyabinadamunahayawani,Tofautihii inawezakumvuabinadamusifazakezotenakuonaukwasiwamaarifayakekama ishareyamaangamiziyaulimwengu.Hiiniikutokananahasaraanayosababisha katikamazingiratulivuwalivyoumbiwaviumbewote.

Uzuriwaulimwengutunamoishihumpendezakilakiumbehatayuleanayemchukia binadamukamanzi.Wotehufurahiamazingirayao;hewasafiitokayomilimani, chemichemi,mitonavijitomnamotiririkamajisafi,vilelevyamilimavilivyokumbatiwa nathelujidaimadahari,yakiwemomabondenatambararezinazohimiliuhaiwa viumbewengi.

Urembohuowakiasilihauwezikukamilikabilavichakanamisituinayoipambasayari hiihukuikiletamvua. Mapamboyoteyahayuhendeshweananguvuzamaumbile; nguvuambazohazisababishwinakuwahatarikwauhaiwakenaulewaviumbewenzakekwasababuanayaharibumaumbilekwakiasikikubwakinachomtishayeye mwenyewe. Hiinikwasababugani? Sababuziponyingi.

Sababumojawaponiuchafuziwamajikamarasimalimuhimuyakiasili. Uchafuzihuu umewaleteaviumbenamimeamaafamengi, yakiwemomaradhimbali. Kwa kwelibilamaji, uhaiutatowekaduniani. Uharibifumkubwawamajimachafuyenye sumuhasakutokaviwandaninakuingiakwenyemitonabahari, huwadhurubiumbe wengineambaomakaoyaonimajini. Majihuletamadharasitukwamimeabalihat kwabinadamukupitiakwaulajiwavyakula.

Misitunirasilimalinyngineinayokimuviumbe, lakini binadamuanaiponza. Ukatajiwa mitikiholelahasakwenyesehemuzachmichemihusababishauhabawamvua. Uhaba huonaohuletakiangazikinachokaushamimeanavisimavyamaji. Mchakupowa ujenziwaviwandahasakatikanchizilizostawiwanasayansiwanaohusikanahaliza angaumesababishataharukinawasiwasimwingi. Hiinikwasababuumenyoshakuwa uleutanduunaozuamialeyajukupenyamojakwamojakweyesayarihiina juhatarishauhai, sasaunaanzakutowekataratibu. Hiinikutokananahewachafu itokayoviwandani. Kwakadribinadamu navyozidikujiimarishakiviwandandivyo ambavyomabakiyaviwandanyavyozidihatuahii, nibinadamuatakuwaamechangia pakubwakatikakutoweshauhaiwaviumbewoteulimwenguni.

Mikutanomingiyakmataifaimefanywanabadoinaendeleakufanywakilauchaoili kutahadharishaummawaulimwengudhidiyauharibifuwamazingiranamaliasili. 'Ajenda' zamikutanohiyohasazinalenganchizilizostawikwanihizindizo zinazochafuamazingirakwakasizaidikulikozilezinazostawi. Mapendekezomengi yametolewokatikavikaohivyoilikusuluhishatatizohililakininihatuachachemno zinazochuliwakurekebishamamba.

Inatupasasisiwenyewekuchukuajukumulakusafishamazingirayetu. Tuwafunzepia watotowetukuhifadhimazingirayanapochafuliwaaaukuharibiwa. Tukumbukekuwa Mwanahufuatakisogochanina. Mazingirayanapochafuliwaaaukuharibiwa, afyazetu zimohatarini, nahalihiipianitishokwaviumbewengine, hatavimatu! Kilammoja wetuanawajibikakutunzazingiraanamoishikwamanufaayetusetenakwavizazi vijavyo.

- a) Kulingananataarifahii, kwaninibinadamuanahesabiwakuwanauharibifu mkubwakushindawanyamawengine? (alama4)
- b) Onyeshauhusianouliopobainayamaendeleoyabinadamunauharibifuwa mazingira. (alama4)
- c) Nikwaninimwandishianahofiazaidiatharizamialeyajua?(alama2)
- d) Elezakwaufupiharazinazoweza kusababishwanauharibifuwamazingira.

(alama2)

e) tajahatuambiliambazomwanadamuangewezakuchukuailikupunguza
madharayaviwanda.

(alama

2)

f) Kulingananamakalahayanininimaanayamethali“mwanahufuatakisogocha nina?”

(alama1)

g) Elezamaanaya

(i) Kusana (alama2)

(ii) Mchapuko (alama2)

2. MUHTASARI

Vipindimbalimbalivyahistoriavimeshuhudiakuibukakwamagonjwayaajabu.

Magonjwahayoyamewahangaishawatunakuzishughulishabongozawanasayansi

namadaktarikatikutafutatiba.Mgonjwakamaviletauni,kifuakikuu,homaya

matumbonanduini baadhiyayaleyaliyotishasananyakatiFulanizahistoriaya

binadamu.Magonjwahayayaliwauamaelfuyawatunakutibuamifumonataratibuza maishayawatu.

Hatahivyo,magonjwahayoyaliwezakuchuzwanakutafutiwatibakablayakumaliza

kabisakizazichabinadamu.Lakinihiinibaadayakuwasukumamaelfuyawatu

kaburini.Ulimwenguwasasaumashuhudiajangalinginelamaradhisuguyaukimwi.

Neno“UKIMWI”lilitolewakitakanaatharizaugonjwahuomwilini.Neno“UKIMWI”

humaanishaukosefuwaKingaMwilini,ambapoherufizamanenomatatu

ziliunganishwapamojanakuundanenohilo.

Ugojwahuuambaotayariumewauamamilioniyawatuwtukoteulimwenguniunazidi

kueneakwakasi,mfanowamotokatikakichaka.Kutokakasiyakeyakuuawatu,

ugonjwawaUKIMWlumepewamajinakamavile“umee”napia‘ugonjwawavijana.’

Watuwengiwanaoabukizwa,virusivyaUKIMWlumepewamajinakamavile“umeme

“napia‘ugonjwawavijana.WatuwengiwanaombukizwavirusivyaUKIMWlniwale

walionamiakakatiya15hadi49.Kundihilikwakwelindilo,linalohesabiwakuwana

nguvuzakutunzajamiikwanjanyingiiwapowengikatikakundihiliwatakumbwana

maradhihaya,watasaliwakongwenawatotowachangawasiowezakujimudu.

NchiniKenyaUKIMWluligunduliwakwamarayakwanzamnomwakawa1984.

KufikamweziwaJuni1996,inakisiwakuwaugonjwahuuulikuwaumewauawatu

wapatao65,647nchini.Hivisasa,imesemekanakuwatakrbanwatuzaidiya500hufa

kilasikunchiniKenyakutokananajangahili.Aidhaimethibitishwakwambatakribani

watumilionimbiliunusutayariwatapotezamaishayaokutokananakuambukizwa

virusivyaugonjwahuuhumunchini.Maradhihayasasayamekuwajangalakitaifa.

KutokananakuongezekakwavisavyaUKIMWI,hospitalinazahanatinyingikote

nchinizishindwakukidhimahitajiyawagonjwa.Kwahivyo makundi yakujitoleana

mashirikambalimbaliyameundwailikuwahudumiawagonjwawaUKIMWI.Baadhiya makundihayohutoatibayakisaikolojiapamojanakuwapaushauriwahimayakuishi, badalayakukatatama.Wagonjwawengipiahuishiakutibiwanyumbanikwao.

Ugonjwahuumeathirijamiikwanjianyingi.Haliyawasiwasinawoga,ukosefuwa matumaini,ongezokolamayatimanakuzorotakwauchumikutokananakutoweka kwakizazichenyenguvuzakutoa,hudumakwajamii,nibaadhiyaatharizamaradhi haya. Lakinijambolakuzingatianihili,tujifunzekutokananahistoria.Tuwenamatumaini kwambasikumojatibayaugonjwahuuitapatikana.Hiinikwasababu tumethibitishiwahayakutokatikahistoriayetuwenyewe.Ikiwamagonjwa yaliyasababishavifovyawengikutokananaukosefuwatibayalitokomezwakupitia juhudizakimatibabu,sembusehuuugonjwatulionaosasa?Hukutukijikingakutokana namaradhihaya,tusifemoyobalituwenamatumainikwanisubirahuvutiaheri.

- a) Kwakutumiamanenoyakomwenyewenabilakupotezamaana,fupishaaya nnezamwanzo(maneno90-100)(slsms3kwamtiririko) (alama4)
- b) ElezamamboyanayoletamatumainikwawagonjwawaUKIMWIkulinganana ayatatumwanzo.(Maneno40-50)(alama1kwamtiririko) (alama4)

3. MATUMIZIYALUGHA

1. a) ElezamatumizimatatuyaKlnautungesentensimojakwakilamojawapo.

(alama6)

- b) Tambulishaviwakilishikatikasentensizifuatazo,halafuuzigeuze sentensihizokwawingi. (i) Nilisomakitabuchake
(ii) Umekuamwadilifukupindukia
(iii) Alishindanishaniyadhahabu (alama6)
- c) Akifishasentensihii:
Watuwengi wamezoeakusemaajalibwanabasiyakaishiahapolakini kufanyahivyonisawa. (alama3)
- d) Andikasentensihizikwaumoja
i) Mafutahayayanachuruzikasana (alama2)
ii) MiinukoilendiyomwanzowamilimuyaChungu. (alama2) e)

Sahihishasentensizifuatazo (alama2)

- i) Kilekitabukilipasukanichangu ii)
Matofalihayayanatumiwakwaujenziwanyumba

g) Andikasentensihiziupyaukitumiao-ote. (alama3)

i) Chakulakikibakihutupiliwambali ii)
Kilanyumbaunayoingiaunapatawatotowawili

h) Yapangemajinayafuatayokatikangelizake (alama3)

i) Neno
ii) Kiongozi iii) Mate

i) Ukizingatianenolililokatikamabano, andikasentensihiziatikahaliya kutendeka. (alama2)

i) Darajahili(vuka)tuwakatiwakiangazi. ii)
Kitabuhicho(soma)ijapokuwasurazinginesurazinginehazimo.

j) Tungasentensiukionyeshamatumiziya (alama2)

i)–enye ii)-enyewe

l) a) TungaSentensizitakazobainishamaanayajozizamaneno zifuatazo: (alama4)

i)Mbari

Mbali ii)Kaakaa

Gaagaa

b) Tumiamisemoifuatayokatikasentensi; (alama2)

i) Endanguu

ii) Chemsharoho

c) Elezamaanambilitofautiza (alama2)

Rudi

d) Elezamaanayamethali

UkistaajabuyaMusautaonayaFirauni (alama2)

102/2

KISWAHILIKARATASI2

OCT./NOV.2003 SAA:2½

1. UFAHAMU

Somamakalayafuatayokishaujibumwsawali

Utandaridhi(auglobalizationkwalughayaKingereza)nijinsiyamaishainayoendelea kuutawalaulimwenguwotekatikakarnehiiya21.Nenoutandaridhininenomseto ambalomaanayakeniutamaduniuliotandaaukueneaardhinzima.Mtumtandaridhi' hivyobasinimtualiyebembeakikamilifukatikutamaduniuumpyakwajinsimojaaunyingine.

Matandaridhihujihusishasanakatikakutandaridhishaainamojaaunyingineyaamara muhimuzakitandaridhi.Hizonikamavilebiasharazakumataifa,lughazakimataifa, ainazamavazilizotokeakupendwaulimwengunikote,muzikiwakisikuhizi,hasa vilepop,reggae,raga,rap,ambaoasiliyakeyahivimajuziniMarekani.Muzikihuo

waimbajiwakehutumia,sanasana,lughayaKiingerezahususankilechaMarekanina kadhalikaWatandaridhiwananyenzozinginekadhawakadhazakuendesheamaisha yaoaukujitambulisha.Waohuwasilianakutokapembemojayaduniadingine wakitumiavitumeme,yaanivyombovitumiavyoumemekufanyakazivyahaliyajuu, kamaviletarakilishinasimu,hatazamkono.Watuhawahawakosiruningasebuleni mwao,usisemeredio.Hawahusikilizanakutazamahabarizakimataifakupitia mashirikamatandaridhiyahabarikamavileBBClauingerezaCNNlamarekani.Aidha watuhawahusafirimarakwamarakwandegenavyombovinginevyakasi.Hawa hawanamipaka.Walewanaohusuduutandaridhiwanaaminikindakindakikwamba utamadunihuuwakilimwenguumeletamlahakamwemabainayawatubinafsi, makampunimakubwamakubwayakimataifanausianoborabainayamataifa.Watu hawahusikiawakidaiyakuwaainahiiyautamaduniimeupigishambeleustarabuwa wanadamuulimwengunikote.Kwaupandemwingine,wakereketwawatamaduniza kimsingizamataifanamakabilambalimbaliulimwenguniwanadaiyakwamba utandaridhiumeletamaangamizimakubwayatamadunihizo.Kwaajilihiyobasi, utandaridhiumeletamaangamizimakubwayatamadunihizo.Kwaajilihiyobasi, utandaridhimesemekanakwambaunasababishakutovukakwaatumiongonimwa wanadamuwote,ambaowamombionikusakapesanakuneemeshaubinafsi.Inadaiwa piakwambautandaridhimesababishakutovukakwaadabkwavijanawengi ulimwengunikoteghayayautovu.Hukukutovukakwaadabukwavijanawengi ulimwengunikoteghayayautovu.Hukukutovukakwaadabukwavijana,hasawale wamataifyanayojaribukuendelea,kumeletazahamachungumbovu,ikiwanipamoja nakueneakwaUKIMWIkwakasiyakutisha.

a) i) Bainishakwakutoamaelezokamilikwambautandaridhininenomseto.

(alama3)

ii) Tohoamanenomawilikutokanananeonkutandaridhishakishaeleze

maanazamanenohayo. (alama2) b) i) Ninimaanaya'hawahawanamipaka?' (alama3)

ii) Kwaniniwatandaridhiwanpendakusikilizanakutazamahabarikupitia BBCnaCNN?

c) i) Elezakilifumaoniyawatandaridhikuhusuutamaduniwao

(alama3)

ii) Je,Utandaridhiunalaumiwakwaninikatikakifunguhiki? (alama3)

d) Msemo:"chungumbovu"nimsemowakimtaanitu.Msemosawaniupi (alama1)

e) Elezamaanayamanenoyafuatayo

i) Amara

ii) Mlahaka

iii) Wakereketwa

(alama3)

2. UFUPISHO

Somamakalayafuatayokishaujibumaswali

Ukiwamtotounadhaniulimwengunikipandekimojachakekikilichokitamumithiliya
asali.Hakunadhiki,hakunamateso,hakunakuhuzunikakwaainayoyote.Nenohuzuni
linasikikamasikionikamanenolisiloelekeakwenyeuhalisiawowote.Kwawatoto
duniaimejaaraha,starehenavichekovisivyoisha.Maishaniahadinjema,yenye
matokeoyakufurahishanakustareheshatu,sioKUDHIKISHANAKUHUZUNISHA.

Huyutunayemzumgumziahapanimtotomdogoambayehajajuakubainisha
kitendekachomkonowakewakushotonakilekinachofanyikahasatikamkonowake
wakulia.Hatahivyo,jinsimtotoanavyoendeleakukuanakufahamikiwanamambo,
vigambonakadhiazinazoendeleakatikamazingirayake,anabainikiwanamengi
machunguambayohuletahuzuni,sioraha.

Hebutuanzenanyumbanikwaomtoto.Aghalabu,watotowotehupendwakwao
nyumbani,iwapowazaziwaoniwatuwangwananawanafasiyakuleawatotowao
bilataabu.Hatahivyoawatohuchapwapalewanapokuwawatundu,jamboambalo
huwahuzunishasana,japoniwajibuwawazasisababu,kamaisemwavyo,mcha
mwanakuliahuliyeye.Pili,inajulikanawazikwambawatotowengisikuhizihuenda
shule,hukoshule,waohupendeleasanakuchezakulikokusoma.Iliwasomekama
inavyotakikana,nishartiwaelekezwebabarakatikanjiahiyonawalimuwao.Katika
kuelekezwahuku,walimuwanawezakulazimikakuwaadhibu,hasawalewatotoambao
huzembeanakutofanyakazizaowanazopewakufanyanyumbanikamakawaidaya
mfumowashuleilivyo.Watotoambaohuzembeanakutofanyakazizaowanazopewa
kufanyanyumbanikamakawaidayamfumowashuleilivyo.Watotowaainahii
wanapotiwaadaburahahujitenganahuzunihuatawala.

Huzuni,hivyobasi,inaonekanayakuwaniusowapilikatikamaishayamwanadamu,
usowakwanzaukiwaraha.Nakwahakikawanaohuzunikasiwatotopekeyao.Kila
mtudunianinisharti,katikawakatimmojaaumwingine,azongwenahuzuni.
Inajulikanawazikwambawanadamuwotehawapendihuzuniasilaninahakikakabisa,
kilabinadamuhuchukiahuzuninakustahaburaha.Hatahivyo,rahahumjjiabinadamu
kwanadrasana,ilhalihuzunihumvamiawakatiwowote,hataakiwahumokatikiya
kustarehe.Situ,inajulikanadhahirishahirikwambahakunamtuasiyewahikuonja
huzuni,japowapowatuwengikwelikweliwasiowahikuonjarahamaishanimwao.

Zingatiamtotoanaezaliwa,halafuwazaziwakewanaagadunia,penginekatikaajali,
kablamtotomwenyewehajawezakujikimu.Mtotohuyuanaisikutegemeajamaaza
wazaziwake.Watuhawawasipokuwananafasiwaowenyewekimaishapamojana
ukarimuunaohitajikabasimtototoanatesekanakuhuzunikanakatikamaishayake
yote.Amazingatiamtotoanayetupwanamamakekijana,aliyempatabilakupanga.
Hatamtotohuyuaikiokotwanakulelewanawahisani,maishayakeyatakwayataabu,

dhikinahuzuni.Auzingatiamtotoanaye elelewanamamawakamboanaye ondokea kuwamwovu.Mtotohuyuatakayoi juanihuzunitu.Amazingatiamtoto ambaye babakenimlevinaunalojuanikurudinyumbanikufurahiakupigawatotowotena mamayaondipoapateusingizimnono.Mtotomwenyebabawaainahiyoatakayoi jua nihuzunitu,sirahaasilani.

2. a) Ukitumi amanenoyakomwenyewenabilakupotezamaana,fupishaaya
nneza mwanzo(Maneno-100) (alama10)

b) Ukizingatiaayayamwisho,elezahalimbabilizina zowatiawatoto
huzuni. (Maneno40-45) (alama6)

3.MATUMIZIYALIGHA

a) i) Tumiaviashirivavyakutiliamkazokatikasentensizifuatazo
i) Kibogoyo.....Ndiye anayehitajimenoyadhahabu.
ii) Vyakula.....mvipikavyonyinyi,nasitwavipika
(alama2)

b) Geuzasentensizifuatazoziwekatikahaliyaumoja
i) Hukukuimbakwenukuzurikutawapendezwageni (alama1)
ii)Hiimichenimizurisana,itatufaa (alama2)

c) Unganishasentensizifuatazokwakutumiaviunganishivifaavyo.
i) Chakulahikihakinamchuzi.Hakinachumve (alama1)
ii)Romeoaliamka.Alitazamasaayake
Akalakiamshakinywambiombio (alama2)

d) Ziandikeupyasentensizifuatazokwakufuatamaagizouliyopewa.
i) Nimemletapakailiauepanyawotewanaotusumbuahapakwetu
nyumbani.(Anza:Panya...) (alama2)
ii) Mbwaambayealiripotiwakuwaameibwaamepatikanakatika
bwawalamaji(Anza:katikabwawa.....) (alama2)

e) Andikakwamsemohalisentensi.Tajirialishangaakuwaniliwezakuubeba
mzigohuopekeyangu. (alama2)

f) Pigamstarivivumishikatikasentensihizi
i) Sinanguoyoyoteniwezayokuvaa (alama1) ii)
Mtotomwenyeweatailetakalamu (alama1)

g) Andikavitensivinavyotokananamajinahaya;
i) Mfuasi ii) Kifaa iii) Mharibifu (alama3)

- h) Kanusha
- i) Ungemwulizavizuriangekujibubilawasiwasi(alama) ii) Andikakinyume;
 Mjombaalicomekaupangakwenyeala (alama2)
 i) Elezamaananne-tofautizasentensihii;
 Alinunuasamakinamtowake (alama4)
- j) Elezatofautibainayasentensihizi;
 i) Ninguwanapesaningenuashamba. ii)
 Ningelikuwanapesaningalinunuashamba (alama2)

B a) Kamilishatashbihizifuatazo

- i) Baidikakama ii)
 Mzimakama
- b) Tumiatanakalizasautizifaazokukamilishasentensihizi;
 i) Sautiyawaimbajihaiikusikikatena,ilikuwaimedidima...wageni
 walipofikakatikajukwaa.
 ii) Simbanimnyamahodarisana,akimkamaswarahumraru
 (alama2)
- c) Tungasentensimbilitofautizinazobainishamaanatofautikatiya:
 i) Nduni
 ii) Duni (alama4)
- d) i) Mduduanayetengenezaatanduhuitwa (alama1) ii)
 Mdudumwenyemkiaulipindanchaniambaounasumuni
 (alama1)
- e) Andikamethalimojainayotokananamaelezoyafuatayo:
 Asiyenauwezoataendeleakuwabilauwezohataakifanyabidiinamna
 gani. (alama2)

1022

KISWAHILIKARATASI2

OCT.NOV2004 2½HOURS

1.UFAHAMU

Somamakalayafuatayokishaujibumaswali

Wahengawalisema“mtotoumleavyondivyoakuavyo.”Hiiinamaanayakuwa
 ukiogopakutumiaufitokumchapamtowako,ukamdekezaatadekanahatimaye
 ataharibika.Methalihiiinapichayakeambyoni,“Ukichamwanakulia,utaliawewe.”

Hizimethalilizijaabusarakubwa.Mathaliniwewenimzaziaumtuyeyotemzima
 aliyetunikiwamadarakajuuyawatoto.Lakinikilawanapokiukauadilifuaummojawao

anapokoseaweweunambembelezatu,basihuwaunaizoroteshtabiayake.Mwisho, mtotohuyoanawezakuishiakuwamtundu.

Hatahivyo,nishartitujueyakwambatukokatikanjiapandahapa.Kwaupandemmoja, zamaniilichukuliwakwambawatotonahatawanawakewatuwazimahawanaakili.Kwa ajilihiyo,iwapomwanaumemtumzimaanajambolakuwaeleza,njiapekeeya kuliingizakatika“akili”yao“hafifu”nikuwatwangailikulikongomezajambohili. Ukwelinikwambaakiliyamtosihafifuhata.Unawezakusemanikamammea, ambaousiporutubishwakimakusudi,ukapaliliwavyemanakustawishwastahikiyake, basihudhoofu”namwishowekufifia.

Kwaupandemwingine,mtazamowakisasanitofautikabisa,imethibitishwaya kwambawanawakenisawakabisakatikamaumbileyaowakilinganishwanawanaume. Kwajinsihiyo,kweliwapowanawakeamabohawanamwelekeotimamukuhusu maisha.Lakininikweliipiakuwawapowanaumewatuwazimamamilioniambao hawanaakili.Kadhalika,sikwelikuwawatotowote,kwasababuyaumriwaotu,basi hawanaakili.Amakwakusemakwelibinadamuyeyotekuwalianaakilizaketimamu isipokuwawaleambaokwabahatimbayamaumbileyamewapaakilipungufu.Hili litokeapobasitunalikubalitu.Hatuwezikumlaumumtukamahuyoaumumbawake. Kwahakikahuundiomsingiwamethali.“Akiliniywele,kilamtuanazake.” Vinginevyo,mtazamowakizamaninitaasubikogwetuzakiumezilizopitwanawakati.

Aidha,kwasababuwatuwotehuzaliwanaakilitimamu,tenahawawiwatuwazimu kablayakuwawatotokwanza,mtumzimayeyoteanahaliganinyakuwadhulumu watotonakujipambanizanalawamazauongodhidiyavijanahaokwamadaikuwa hawanaakili?Naje,ikiwahawanaakili,basindipowaonewe?Wanyanyaswe?Hilisi jambolabusara.Kurudimtotokwavisavyamaonevunikumrudishanyumakiumbe huyo.Kurudikufaakonikwakupelekambe,siokwakurudishanyuma.Kurudi kuelekezakombelenikwauongozimwafaka,uongoziambaolengolakenikummulikia mtotokurunziilimradikumwongozamtoto.

Mtotoanahakiyakuhudumiwakwanjiayoyoteifaayoiliakuenaakiliyakeikomae kikamilifu.Inafaaasomeshwe,apewemaleziborailinayeajealeewenginekistahiki.

(a)“Mapenziyasiyokipimoyanawezakuwahatarikwamtoto.”Elezakikamilifu hukuukirejeleahabariuliyosoma (alama3)

(b)Fafuanjiapandainayorejelewanamtunzi (alama3)

(c)Mtotoanalinganishwanammeakatikataarifahi,kwamba“usiporutubishwa kimakusudi,ukapaliliwavyemanakustawishwastahikiyakebasihudhofu.” Tahtminikulinganishwahuku,hukuukirejeleataarifa (alama4)

8. "Akilinywele, kilamtuanazake." Elezamaanayandaniyamethalihii
kulingananataarifa

(alama4)

9. Onyeshakwambaunaelewamaanaya:

"Kurudimtotokwavisavyamaonevunikumrudishanyumakiumbehuyo"

(alama4)

10. Elezamaanaya:

(i) Kulikongomeza

(alama2)

(ii) Kujipambaniza

MUHTASARI

Maendeleoyataifahutegemeajinsiwananchiwanavyolitoleakatikakulibingirisha gurudumulauchumiwao. Kilamwanajamiianahitajikakujibidishakatikakaziau taalumayake. Mzalendoyeyoteyulehupatamotishayakufanyakaziwapoanaweza kupatailekazialiyokuwaakitamani.

KumakinikakatikataalumaFulanisijambojepesinahuchukuamudakutengeneza. Kwamfano, ilimhaziliapatestahayauhazilishartiapitiengazimbalimbali. Mwanzo kabisalazimakumpafursayakujiunganavyuombalimbaliivyauhazili. Anapojiunga navyuohivyondiposafariinapoandaliwa. Kukamilishasafarihiinahitajimudawa miakamine-mitano. Anapohitimukuwatayariameimudushughulihyo. Hatahivyo, anatakiwaafanyemazoezikilamarailiasisahauyanayohitajikakatikataalumahiyo. Wengiwaliokwishapataujuzihuowawalewenzaoambaokatikamasomowana utaakamukamawao. Ijapokuwawoteniwahazili, viwangovyaonitofautina mishaharapihutofautiana. Tofautihapanidarajazaovavyeo. Baadayakuhitimuna kupatavyetivyauhazilininirahisikupataa ukutopatakazizenyeujirawakuvutia. Anayefanikiwaanasayariyakujikakamuahasakwaupandewauzingatifuwakazi kikamilifunakutunzahadhiyaofisiyake.

Kunamashirikamakubwayanayojiwezakiuchumi, ambayorasimaliyakeniimara. Mashirikamadogohuwayanarasilmaliyenyekuyumbayumba. Mashirikahayayana wahazilinawanafunziambaohupatamishaharaduni. Wanafunziwotehaohufanya kazikwakutokuwanauhakikawakulipwamwishowamwezi. Watukamahao hawawezikutiliamaanikazizao. Mashirikamenginehayanautaratibumaalum, wa kulipamishaharakwavilehutegemeautuwamkurugenzi. Badhiyawakuuhaohuwa wabanizinahuwapunjawafanyikaziwao. Hiliniswalanyetiambalolinahitajilitatuliwe kwakuwanachamachakupiganiahakizawafanyikazi. Wakatiwanapotafutakazi, Wahaziliwengihuwanihitajinahukubalichocho Dewanachopewa.

Walewaliobahatikakupatanafasiyaajirakatikakampunikubwazakimaataifa, mishaharahuwaniyakutiamoyo. Katikaduniahiwahaziliwanavibaruavigumu, kwa sababulazimawapatetajribanauzoefuwataalumainayoendeleanashirika Fulani.

Mhazilianapotumiamsamiatiusiondasambambanashughulizakiofisihawasiti kufoka. Wavumilivumiongonimwaohulambivu. Hawahawafimoyobalihujitahidizaidi iliwasikumbwenakimbungachakufokewa. Kunawengineambaohumwagaunga.

- Bilakupotezailiyokusudiwanamwandishiwataarifa, fupishaayayakwanza nayapili (maneno 60–70) Alama 2 kwamtiririko (alama 8)
- Kwakuzingatia ayambilizamwisho, elezamambomu himuyanayoshughulika namwandishi (maneno 60–70) alama 2 kwamtiririko (alama 8)

3. MATUMIZIYALUGHA

1. (a) Andikaudogonaukubwawajinangoma (alama 2)
  - (b) (i) Elezani namnambilizamatumizi ya alama ifuatayo au akifishi (:) (alama 2)
    - (ii) Tungasentensi mbilito fauti zinazoonyeshama tumizihayo (alama 2)
  - Tofautishama anayasentensizi fuatazo
    - (i) Kaziyotenimuhimu
    - (ii) Kaziyoyotenimuhimu (alama 2)
  - Tungasentensi mbilibilikuonyeshama tumizimawilito fautiya oKa oNdivyo (alama 4)
  - Tungasentensikuonyeshama tumizisahihiyaviunganishihivi (alama 2)
    - (i) Ingawaje
    - (ii) Ihali
  - Tambulishakielezi, kivumishinamnyambulikowakitenzikatika sentensi ifuatayo: Msichanamrembo alikuja upesi akimkimbili adadake (alama 2)
  - Andika kifungu hiki kutokausemi wataarifa hadi usemi halisi (alama 4)

Watoto waliambiwa namamaya o watakaporudinyumbani wa oge. Wale, halafu wa ansekusomamo jwakwamo jabadalaya kuharibu wakati wao kwakutazama vipindivy aruninga. Ali wakumbushakuwawana ofanya maonyesho kwenyeruningatayari wamefuzushuleninawameajiriwa kazi
  - (i) Tajavi husishivita vinyavyore jelema hali, wakati nakiwango (alama 3)
    - (ii) Tungasentensikuonyeshama tumizi yakilakihusishi (alama 3)
  - Andika sentensizi fuatazo upya kwakufuatama agizo

(i) Alichezakwabidiiakawafurahishawengiwaliohudhuriatamashahizo
Anzakwa: Kucheza (alama2)

(ii) Karamuhiyo ilifanyasana, kilamtualikulachakula akatosheka
Anzakwa: chakula (alama2)

- Tungasentensimbilitofautiukitumiavitenzi hivivyasilabimoja (alama2)

(i) Pa

(ii) La

- Undavitenzi kutokananamajinahaya: (alama2)

(i) Mtukufu

(ii) Mchumba

102/2

LUGHA

KISWAHILI

KARATASI 2

LUGHA

OKT/NOV 2005 SAA 2½

1. UFAHAMU

Somamakalaya fuatayokishaujibumaswali

Nairobi, mjimkuu wa Kenya, nijijilamaa jabunamasta jabuchungunzima. Nadhari yamtuanayewahiku ingia jijihilikwamarayakwanzahuvutiwanahuomsheheneko wamajumbayafahari, marefuajabu, kiasichaminazimitano-sitailiyounganishwa kuelekea juumbinguni.

Jumbalinalowavutiawatuwenginililelamakongamanoyakimataifaliitwalokwa kiingereza Kenya International Conference Centre. Jumbahili, hadimiaka michache ili popita, ndilo lililokuwarefuzaidimjini. Jumbalenyewelinaghorofa ishirin natisahivi, Usipohesabuhilopambokamakofiakilelenimwake, linalojulikanakamawavuli. Hata hivyo, miakamichache ili yopitajingohililipitwa kwa urefunamnarawa Nyakati (Times Tower) Mnarahu hasani jumbalinaloafiki lakabuyake yakikwaruzamawingu. Jumbahili linaghorofa zisizopunguathelathini nambili.

Mbalinamajumbahayamawili,kunamajumbamenginezaidiyaishirinikatikatiyajiji ambayo,japomenginenimafupikiasi,maumboyakustaajabishakwelikweli.Hebu zingatiamwenyewejumbaliitwalo“mdomowakengele”aubell-bottom”ambaloni vioovitupu,tokachinihadijuu.Faukayahaya,umbolakenilakipekeeulimwenguni kote.Jumbahililinakamamiguu,kishakiunomithiliyakinuhivijaposimviringo. Linapaajuu,mbalisana,likichukuaumbopanakulikolilivyochini.Umbolafuapana kamakengele. Halafurudiabarabara.Hizihazinahesabukatikatiyajijinipona,tenasafisana. Magariyanayotumiabarabarahizinihochokocho,yakilaainanayanashindania nafasi.

AjabukubwayaNairobihatahivyoniidadiyawatu.Hakunahasaanayejuaidadi kamiliyawatuwaNairobi,lakinisiokupigachukuninaposemakwamba,hasanyakati zakuelekeakazinasubuhi,kwendakulachakulachamchana,kuelekeanyumbani baadayakazinakuvukabarabarawakatiwamsongamano,watuhukanyagana.Mtu anayesemakwambawatuwaNairobiwengikamachungu,aukamamchangawa ufuowabahari,hatichumvi

WatuwaNairobi,kwatabianamavazi,sikamawatuwakwinginekonchiniKenya. Watuhawakuvalianadhifusana.Wanawakeniwaremboajabunahutengeneza nywelezaomithiliyahurulainipeponi.Wengihuvaasurualindefu!Kuchazaona midomoyaohupatarangimaridadisana.HuzungumzaKiswahilinakiingereza takribanwakatiwote.Wanawakewengiajabuhuendeshamagariyaowenyewe, jamboambalolitakushangazaratuuingiapojijini,hasakamaulilelewaukidhani maskanimwafakayawanawakenijikonipekeyake,yaanikuzingatiailefalsafakuwa “kuoanikupatajiko”.Wanaumenaohuvaasutisafi,maridadinashingoni wamefungataistahikiyao.Wanaumehaohuendeshamagariyakuyaegeshakaribuna afisizao.Huingiaafisinimwaokwamaringonamadaha,hukufunguozamagariyao zikining’iniavidoleni.HawanaohusemaKiswahilinakiingerezakupitiapuni, utadhaniniwaingerezaahasa.

Kwaupandemwingine,watotoninadhifukwelihawasawatotowashule.Hawahuvalia sarezilizofuliwanakunyoshwavizurikwapasi.Wakekwawaume,shingonihuvaliatai. WatotowashuleNairobiuongeaKiswahili,kiingerezanaSheng,ambayoni“lahja” yaowaliyoibuni. “Luhya”hiinimchanganyikowaKiswahili.Kiingerezanamsamiatimchachewalugha nyinginezawakenyazisemwazojijiniNairobinavitongojivyake.

Kwajumla,watuwotewaNairobihutembeakasisana.Hawanahatawakatiwa kutembeapolepolenakuangazaangahukunahuko.Iwapowewenimgenijijini, ukizubaautapigwakumbonawaendeleenahamsinizaokamavilehapakutokeajambo. Hilililnapojiri,usidhanilimefanywamaksudi.La,hashaniviletukwambaWanairobi hawanamudawakupoteza.

- KwaninimajumbayajijilaNairobiyanamajinaaulakabuzakiingereza?
(alama2)
- (i)BaadhiyamaajabuyaNairobiniabararasafi,msongamanowamagari
namajumbamarefu.Ongezeamaajabumenginemanne
(alama4)
- (ii)WatuwaNairobiwanajipendakwelikweli.Fafanua
(alama4)
- (i)Je,unadhaniwatuwaNairobikwelihukanyagana?Elezanikwanini
msimuliziametoamaelezohayo
(alama2)
- (ii)UnafikirinikwaninihasawanawakewaNairobiwanaonekananadhifu?

(alama3)
- Kwaninineno“lahja”limewekwaalamazamtajo?
(alama1)
- Elezamaanayamanenonatamathalizausemizifuatazo:
(alama4)
- (i)Nadhari
- (ii) Linaloafiki
- (iii)Kikwaruzamawingu
- (iv)Waendeleenahamsinizao

2.UFUPISHO

Ujambaziwakimataifanitatizolilolowasumbuawalimwengukwamudamrefusana. Serikalinyingizimetumiamapesimengikwamiakamingisanazikijitahidikupambana najangahii.Hatahivyo,fanakahaijapatikanawalahaelekeikamwekuwaitapatikana leoaukarnenyngibaadaye.

Yumkinitatizokubwalililoponikuhusujeleziladhanaya“ujambazi”tena“wa kimataifa”.Hilinitatizomojawaponayapomengisana.Tatizolapilini kiburi.Kuna walewatubinafsinahasaviongoziwanchikubwakubwanaserikalizao zilizojiaminishakuwaujambazinibalaakweli,tenabelua,lakinihuoniwahuko,wala hauwezikuwagusalichayakuwashtuawao.

Kulinganamaoniwatakaburihao,ujambaziniwawatu“washenzi”wasiostaarabika, wapatikanaokatikanchizisizoendeleabado.Ujambazipekeewanaouonaunafaa kukabiliwanidhidiyambubujikowamadawayakulevyauliosababishwana vinyangarikakutokanchihizomaaluniza“ulimwenguwatatu”.Kulinganana wastaarabuwanchizilizoendelea,vinyangarikahivindivyohasaaduimkubwawa ustaarabuulimwenguninanishartivifagiliwembalibilahuruma.Baadaya kusagwasagwa,ulimwengumstaarabuutazidikutononokanaahadiyambinguhapa ardhiniitakamilika.

Imaniyawatuyakuwaujambaziwakimataifa.Hataiwapoupo,hauwezikuwashtua walakuwatingishawaoilikuwakamilinatimamu.Ilikuwakamilinatimamuhadi hapomweziSeptembatarehe11mwakawa2001,ndegetatuzaabiria zilipoelekezwakatikamajumbamawiliyafahari,yenyeurefuwazaidiyaghorofamia mojanakuyatwangiliambali.Mshtukonakimako!Kimakokwakuwa,kablayasiku hiyo,wanarekanikudhaikwambaingewezekanataifaloloteaumtuyeyote kuthubutukuishambulianchiyao,taifawasifalilililojhamibarabaradhidiyaaina yeyoteileyauchokozikutokapembeloloteladunia.

Hakunaulimwengumzima,aliyeaminikuwamarekaniingeezakushambuliwa.Kwaajili hiyo,mshtukouliitingishaardhiyotenahuzuniilitandakote,kamakwambasayari nzimaimeshambuliwa,walasiomarekanipekee.

Mintarafuhiyo,marekaniilipolipizakisasikwakuwaunguzawaliokuwemona wasiokuwemokwamabomuhatarihukoAfghanistan,idadikubwayawatuduniani ilishangilianakusherehekea.Kwanahatimbaya,tafsiriyashambulizilaminarapachayaNewyorknalilela Pentagon,utiwauwezowakivitawaMarekani,ilizorota. KunawengiwaliodhanihuonimwanzowavitavyaWaislamudhidiyaWakristona kwamuda,Waislamuwotewakashukiwakimakosakuwanimajambaziwakimataifa.

- Bilabubadilishamaana,fupishaayatatzakwanza(maneno65–75) Matayarisho Nakalasaft (alama10,2za utiririko)
- Ukizingiraaya,tatuzamwisho,fafanuafikirazawatuwamamboyote yaliyotokea BaadayaSeptembatarehe11,2001(maneno65–75)(alama10,2za utiririko) Matayarisho Nakalasaft

3.MATUMIZIYALUGHA

- (a) Bainishaainayavivumishikatikasentensihii (alama2)

Nyumbayangunimaridadi

(b) Kamilishajedwali

Kufanya

Kufanyia

Kufanywa

Kula

Kuunga

(alama4)

(c) Elezamatumiziyakwaticasentensihii Aliimbakwasautitamu

(alama1)

(d) Andikakwawingi (alama1)

Pahalahanipake

(e) Elezamatumiziyanakaticasentensi: HalimanaAshawanasaidiana

(alama3)

(f) Hukuukitoamifano,fafanuamiundomitatuyamajinaticakangeliya JI-MA

(alama6)

(g) Onyesha(i)Kielezi(ii)kitenzaticasentensi

(alama2)

Mvuailinyeshamfululizo

(h) Kanushasentensihii:

Tumechukuanguochachekuuza

(alama2)

(i) Tumia–ndipamojanaviashiriavyangelikujazamapengo

(i) Wewe_____ninayekutafuta

(ii) Nyinyi_____mnaoongoza

(j) Andikasentensihiiupyakwakufuatamaagizo

(i)Nilikuwanimejitayarishavizurikwahivyosikuonaugumuwowote katicasafariyangu.

Anza:safari

(alama2)

(k) Geuzavitenzihiviviewmajina

(i)Shukuru

(alama1)

(ii)Enda

(alama1)

- (I) Elezamaanambilitofautizasentensihii
MamakeJumanaMariamuwalitutembelea

(alama2)

II (a) Elezamaanaya:

- (i) Sinapakuuwekausowangu

(alama1)

- (ii) Anamkonowabuli (alama1)

(b) Jazajedwali

Kiume Kike

Mjakazi

Jogoo

Fahali

(alama3)

(c) (i) Katiyamadinihayatajayaleyanayopatikanabaharini

Zinduna Zebaki

Lulu Ambari

Yakuti Marumaru

(alama3)

(ii)Hayanimagonjwagani?

I Matubwitubwi

II Tetewanga (alama2)

(iii)Mbunihuzaamatundagani?

(alama1)

102/2

LUGHA

KISWAHILI

KARATASI2

LUGHA

OKT/NOV2006 SAA2½

1. UFAHAMU

Somamakalaya fuata yoki shauji bumaswali

Ulimwengu unapaswa kuzukanambinuzi Kulitadaruki atizola umaskini ambao unakwamizajuhudizama endeleo. Umaskini una oyakabilimataifayanayo endelea. Unayatosakwenyedhiki kubwahukumataifayakimagharibiyakitpigahatuakubwa kimaendeleo. Ufauli opobainayamataifayanayo endeleo anayaloyaliyo endelea kama vile Marekani, nchiza Ulayana Ujapani unapanukakilauchao.

Vyanzovy maskini huunianuwaimathalan, ufasadi, uongozimbaya, turathiza kikoloni, uchumikuegemeamvuaisiyotabarika, idadi yawatu inayoupi kuwezo wa uchumi wataifa linalohusika nukosefu wanyenzona amalizaku wakwamuarai kutokali ndila umaskini. Ukosefu adimu za ajirahuchangi aki katizohili.

Jamii ya ulimwengu inapaswa kuelewa kuwa umaskini una oathirinchi Fulani una atharipanasana. Uvunigu una otokana umaskini unaweza kuweza kuwamboji ambako matendoyakihalifu ilikuji nasu kutokadhiki ile. Hii inaweza kuwambeguya kuatika maovukama gaidina uhalifu wakila ina.

Mataifaya magharibi yanapaswa kuyaburaimadeni mataifayanayo endelea kama njia moja wapoyakupambana umaskini. Asilimi akubwayapatolaki tafatika mataifa mengihutumika kuyalipamadeni hayo. Katika hali hii inakuwamuhalikwamataifa hayo kujikwamu kutokana napingu za umaskini. Njiani yingeni kustahabukutoa ruzukuzakima endeleo badalaya mikopokwanchizina zoendelea.

Kwa upandewake, mataifayanayo endeleo yanapaswa kuibukanamika katiboraya kupambana umaskini. Ni muhimu paweponasera zinazotambua ukwelikuwa asilimi akubwayara iwa mataifa hayo ni maskini. Panadharurayakuzalishana fasi za ajira, kupanuavi wandahususanvinavyohusiananazara ambayonitegemeoku lamataifa mengi, kuendeleza elimu nakuimarishami undomsingi. Ipo hajapiaya mataifa hayaku hakikishakuwamfumowasokohuru una otawala ulimwengusasa huishiikuwachanzochakufakwavi wanda asilianaku endeleza masikinizaidi. Kwa ufupi, maamuzi yote yaserazaki uchumilazimayazingatie uhalishi wamaishayara iwa mataifa hayo.

a) Kwanini umaskini unametamalakitika mataifayanayo endelea?

(alama 4)

b) Madeni yana athariganikwamataifayanayo endelea?

(alama 2)

c) Ni mapendekezoyapi ambayomwandishianato akwamataifa machangaku husu utatuzi watizola umaskini?

d) Mfumowasokohuruunamatharaganikwamataifamachanga?
(alama2)

e) Ukirejeakifungu,elezamaanaya:
i) Kulitadarukia ii) Kuatika iii)
Kuyaburaimadeni

2. MUHTASARI

Ajirayatotonitizosugulinalokumbaulimwenguwasasa,hasatikanchi zinazozoendelea.Jambolakusikitishanikwambahivindivyoilivyokatikanchinyingi zaulimwenguhuu.Kunaidadikubwayawatotowanaoajiriwaticanyanja mbalimbilizajamii.Ziposababuningizizowasukumawatotokutafutaajirabarani Afrikakwamfano,familianyingihuishimaishayaufukarahivikwambahushindwa kuyatimizamahitajimuhimusankwawatoto.Kapandakwagharamayamaisha kunazidishaviwangovyauumaskini.Ukosefuwalishepiahuwafanyawatottokutoroka nyumbanikutfutaajira.JangalaUKIMWlimesababishakuwepokwaidadikubwaya mayatimawanaoshiakutafutaajirailikuyakimumaisha.UKIMWlumezifanyanyingi piakuwaondoawatotoshuleiliwawezekujiriwakwalengolakuanzishapatola familiahizo.Watotowenginehutorokamakwaokwasababuyamaonevu.Maonevu hayanikamavilekupigwa,kutukanawakilawakati,kunyanyaswakijinsianakadhalika. Hukonjehutaabishwakimwilinakiakili.Hufanyishwakazizasulubuzenyemalipo duniauwasilipwekabisa.Hilihuwasononeshenakuathiriafyayao.

UundajiwaUmojawaAfrikahivimajuzinihatuamuhimuyakushughulikiamatatizoya Afrikakamavileajurayatoto,kuzorotakwamiundomsingi,magonjwa,njaa, umaskini,ufisadinaukabila.Katikakushughulikiahakizawatoto,nchizaAfrika hazina budikuzingatiamaashartiyalivyowekwanaUmujawaMataifakuhusuhakizawatoto. NchinyingizaAfrikaziliidhinishamkatabawamarshartihayoikiwemoinchiyaKenya. Nchihizibilazimazishughulikiehakizawatotokupitiasheriazanchi.Watotoni rasilimalimuhimunandiotumainilakuwepokwakizazichabinadamu.

- a) Elezamamboyetemuhimuanaazungumziamwandishikatikaayayakwanza
(maneno45-50) (alama7,1ya utiririko)
Matayarisho
Jibu
- b) Bilakubadilishamaanaaliyokusudiamwandishi,fupishaayambilizamwisho
(maneno50-55) (alama8,1yautiririko)
Matayarisho
Jibu

3 MATUMIZIYALUGHA

a) Tungasentensi inayodhihirishamatumiziyangeliyal–I
(alama1)

b) Changanuasentensi ifuatayoukitumiamchorowamatawi: Mkulimamzembeamepatahasara
(alama4)

c) Onyeshaviambishiawalinatamatikatikakitenzi: Alimchezea
(alama3)

d) Tajasautimbilizinazotamkiwamidomoni
(alama2)

e) Kanushasentensi ifuatayo:
Ningalikuwanapesaningalinunuananyumba
(alama2)

f) Kitenzifumbatakikokatikahali(kauli)ya
(alama1)

g) Tungasentensi ukitumiakielezicha

i) Wakati
(alama1)

ii) Mahali
(alama1)

h) Andikasentenzizifuatazokulingananamaagizouliyopewa
(alama1)

i) Mhunzimrefualishindatuzo(Anzakw:tuzo...
(alama1) ii) MwanafunzihuyuanasomaKifaransa.(Anzakwakiashiriakisisitizi)

i) Sentensihizinizaainagani?
i) Lonareanatembeakwakasi.
(alama1) ii) HalimaanaandikahaliEkomwaanasoma
(alama1)

j) Tungasentensimojaukitumianeon“seuze”
(alama1)

k) BainishaKiraiNominonaKiraiTenzikatikasentensi: Jiranimwemaalinipachakula
(alama2)

i) Undanominokutokananavitenzi:

i) Chelewa

(alama1) ii) Andika

(alama1)

m) Onyeshahalikatikasentensizifuatazo:

i) Hendamvuaikanyeshaleo.

(alama1) ii) Mitihukatwakilasikuduniani.

(alama1)

n) Uganishasentensizifuatazoukitumianeon "japo"

i) Selinaalijitahidisana.

(ii) Selinahakushindambiohizo

(alama1)

o) Andikakinyumecha:

Mwisealikunjanguoalizokuwaameanika

(alama2)

p) Sahihishasentensi:

Mtotoambayeniliyemsomeshaameasijamii

(alama1)

q) Andikakatikamsemowataarifa. "Sitathubutukumpapesazangu"

Mkolwealisema.

(alama

2)

r) Tungasentensikuongyeshatofautukatiyavitatevifuatavyo

(alama2)

Sukunazuka

s) Elezamatumiziyaritifaakatika: 'N' shamchukua

(alama2)

t) Andikaudogonaukubwawaneno 'kiti'

(alama2)

u) Elezamatumiziya "na" katikasentensi:

(alama

2)

Sofiana Raeliwana andaliwachainampishi

4 ISIMUJAMII

Somakifungukifuatachoujibumaswaliyanayofuata.

Kwamujibu washeriakifungunambari 3 sehemuya Ayasherizanchi, umepatikana nahati yakutatizautulivu warai awapenda amanikwaku watusinaku tishakuwapiga. Kiongozi wamashtaka amethibitishahayawakuwa letamashahidiamba owametoa ushahidi usiotetereka kuhusvitendovyakokatikatukio hilo. Kortihii imeonelea una hatiana imeamuru ufungejelakwamudawami akamiwilibilafaini ililiwefunzo kwakonakwawenzakowen yetabi akamazako. Unamajumama wilikukatarufani.

a) Lughailiyokatikakifunguhiki hutumika katika muktadhaupi?
(alama 1)

b) Toaushaidi wajibulako (alama 3)

c) Zaidiyasifazilizokatikakifunguhiki, elezasifazinginesitaza matumiziyalighakatika muktadhahuu.
(alama 6)

102/2

LUGHA

KISWAHILI

KARATASI 2

LUGHA

OKT/NOV 2007

SAA 2½

□ UFAHAMU

Soma kifungu kifuatacho kishajibu maswali

Takwimu ambazozimetolewa nashirika lakazilakimataifa (ILU) zinaonyeshakuwa ulanguzi. wawatotoumetanga ahususankatika mataifa yanayoendelea. Ipotumbiwa sababu zake uleze akwaninibiasharhiimeshamiri.

Atharjmojawapoyautandawazini kuundamtandaompanaulimwenguni.

Mtandaohuonawezakutumiwakwanjiachanya aunjiabasi. Njiachyanizile zinazoukiliwa kuwafaidi wanajamiikwaku endeleza ubinadamunakuboreshahaliyamaisha kiuchumi, kisiasa nikitamaduni, Maarifayanayosambazwahuwezakuwachachuya kuumuaarivamaendeleo. elimunamafanikiokatika mataifa mengi ulimwenguni. Njia hasinazile ambazoma maarubuyakenikuwanufaishawachache hukuzikiwahasiri wengi.

Kuwepokwamtandaokunawapawenye niatulekama usafirishajina ulanguziwa watotofursayakuzitoshelezahawaazao. Wanaoshirikatika biasharhi

huongozwanapashauyautajiri,Hawacheleikuwalanguawatotowanaochimbukia mataifayakimaskinihukougabuniwanakozongomezwakwenyemadanguro, kufanyishwakazisasulubunazakitopasinakuiishimaishaduni.

Asilimiakubwayawatotohurubuniwakwaahadighushizakujiendelezakimasomo. Wenginehuuzwakutokananamsaadawajamaazaowanaotovukwanautunakuwa mawakalakatikaamalihiyakusikitisha.Biasharahiihuwezakusahilishwakwa kuwepokwamfumofisadiwakisheria,msarnbaratikowamuundowajamaana ubinafsiwakijamii.

Ipohajakubwayaushirikianowamataifaalkulihalikuikomeshabiasarahiiharamu. Jamiiyaulimwenguisipofanyahivi.itakuwaimekitiakizazikizimakitanzina kuitumbukizakeshoyakekwenyematatizokathiri.

□ Nikwajinsiganiutandawaziumechangiakatikabiasharayaulanguziwa

watoto?

(alama2)

(b)Mwandishiwakifunganapendekezahatuazipikusuluhishatatizola ulanguziwawatoto?

(c)Elezajinsiwatotowanaolanguliwawanavyoishihukoughaibuni. (alama 3)

(d)Kulingananamuktadha,kifunguchachuyakuuumaaariyamaendeleo"
kinamaanagani?

(alama2)

(e)Jamiiisiyosuluhishatatizolaulanguziwawatotoitakuwanahatimagani?

(alama3)

(f) Elezamaanaya

(i) maarubu

(ii) pashau...

(alama2}

MUHTASARI

Ubinafsishajiwamashirikayaummaninguzokuukatikaulimwenguwaleo.Kimsingi, ubinafsishajinihatuanaharakatizinzochukuliwakupunguzakushirikikwaserikali katikauendeshajiwamashirikanakuhimizakupanukakwasektayakibinafsi.

Serikalihuwezakuhimiza,kutokananauuzaji,uhawilishajiwamalifcutokaumilikiwa ummahadikwenyeumilikajiwasektayakibinafsi.Aidha,serikaiinawezaakuuzahisa

zakekwenyemashirikayaumma.Njinyingenikuchocheaugaviwazabunikupitia kwamikatabaambayoinashindaniwanamashirikaaukampunitofauti.Lengokuula ubinafsishajinikuigatuanafasiyaserikaiikatikautendakazioauejideshajiwa mashirika.

Uzajiwamashirikayakiserikaliauhisahuwachanzochamapatoyanayoweza kutumiwakuendeshamiradimagine.Hiininjiyakupunguzahanjayaserikali inayotokananauendcshajiwamashirikayasiyoletafaida.Ubinafsishajihuzuia uwezekanowakuingiliwakwamashirikanawanasiasa,huimarishautamadunimpya wamuundowamashirikanahuvunjauhodhiwakiserikali.Ubinafsishajihuweza kuatikambeguzajiriamaliwaraia,kutamanikuanzishaamalitofauti.

Ubinafsishajihuwezakuyaruhusumashirikayakimataifakutwaamashirika muhimunchini,kufutwakazikwawafenyikazinakuongezekakwaumaskini Ubinafsishajiwasektazinazohusiananaelimunaafyahuwezakuathirivibaya wenyemapatoyachini.

Ubinafsishajihamaanishiufanisiwautendakaziwamakampuninamashirika. Aidha,ikiwahaupoutaratibumzuriwakutathminiaukupimathamanizahisapana uwezekanowahisazinazouzwakupewathamaniyajuuauyachini.

(a) Bilakupotezamaanailiyokusudiwanamwandishiwakifungu,fanyamuhtasari waayaya kwazanayapili.(maneno35-40) (alarna6, lyautiririko)

Matayarisho
Nakalasaki

(b) Dondoahojamuhimuzinazojitokezkatikaayayatatanayanne (maneno45-50)
alama9,1yautiririko)

Matayarisho
Nakalasaki
(alama2)

MATUMIZIYALUGHA

(a) Tungasentensimojaukitumianominodhahania. (b)
Elezamaanarnbilizasantensiifuatayo:

Hawaniwatotowa-marehemuBwanaNzovunaBiMakambo. (alama2)

(c) Undanominomojakutokananakitenzi"ghafilika". (alama1)

(d) Andikakwawingi:Nyundohiiimevunjikampiniwake. (alama 1)

(e) Ainishasentensiifuatayoukitumiajedwali.

mvulanamrefuanavukabarabara.

(alama3)

(f) Tungasentensimojamojakuonyeshatofautikatiyavitatevifuatavyo. (alama2)

(i) Karama.....

(ii) Gharama.....

(g) Tambuanauelezeainazavivumishikatikasentensizifuatazo:

(i) Mtotomwenyewealiendashatnbani.

(alama1)

(ii) Kaziyetuhaihitajikishuleni.

(alama1)

(h) Koloni/nuktambili(:)hutumiwakitakuorodhesha,Onyeshamatumizi mengine matatuyakoloni(:)

(alama3)

(i) Tungasentensiitakayoonyeshamatumiziyakihusishichaa-unganifu. (alama2)

(j) Bainishakishazihurunakishazitegemezikatikasentensiifuatayo'Mkulima aliyepandawakatiufaaomepatamavunomazuri.

(.alama2)

(k) Ainishaviainbishikatakaneno:kujidhiki.

(alama2)

(l) Tambuanauelezeainazavitenzikatikasentensiifuatayo 'Kalamualiyokuwanayomwalimunivamwanafunzi.

(alama2)

(m) Andikaviwakilishingelivyanominozituatazo:

(i) Chakula.....

(alama1)(ii) Kwetu.....

(alama1)(iii) Badilishasentensiifuatayoilliwekatikahaliyakuumuru.

Babaingiandani.

(alama

2)

(o) Elezamaanayasentensi

'Ningalikuwanapesaningalinunuanyumbananingalistarehe'. (alama2)

(p) Fafanuaainazahalizinazotumikakatikasentensihizi.

(i) Mwimbajaliimba, akachezanaakaehanganishasana.
(alama1)

(ii) Sharigazihujakilamara.
(alama1)

(q) TungasentensiMOJAitakayoonyeshamaana.mbilitofautizanenopembe.
(alama2)

(r) Andikakatikamsemowataarifa"Nitakuarifunikimwona",Elmaalisema,
(alama3)

(s) Nyambuakitenzi"ota"kamakinavyotokeakatikakirai"otandoto"ilitofauti tatuzijitokeze:
(alama3)

4. IsimuJamii

Hukuukitoamifanomwafaka.fafanuakaidatanokatikajamiiambazomatumiziya lugha
hutegemea. (alama10)

102/2

LUGHA

KISWAHILI

KARATASI2

LUGHA

OKT/NOV2008

SAA2½

1 UFAHAMU

Somamakalayafitatayokishaujibumaswali.

Kunaainakuuzahisiazinazotawalanakuongozamaishayamwanadamu:
kuona,kusikia,kugusa,kuonjanakunusa.Nivigumukusemanihisiaganimuhimu
kuzidinyingineingawanidhahiiialharikubwahumuangukiamabulukuasiyeweza
kuona.Inasernekanakuwamishipayafahamuinayoungaubongonamachoni
rnikubwazaidikulikomishipayafahamuinayoungaubongonaviwamfaovyamasikio.
Nakatikamaishananyemdozakilasikukuonahupewauzitomkubwaminghairiya
kusikiaPenginebasisioajabu.kamaitakavyobainikapundebaadaye.kuwakazi
nyingizafasihiandishizimeeleameamnokatikahisiahiikanakwambazilenyengine

kuuhazipokabisa.HakikahiliniKosa.Maanakusikiakugusa,kuonja.nakunusanako ndikohumkamilishamwanadamuawezeKuyafaidimaishayake.Nahatambeleya sheria,ushahidihuwezakutolewamintaarafuyakusikia,kugusa,kuonjanakunusa alimradishahidiaweamesikia,kugusa.kuonja.aukunusamwenyewe.Ushahidiwa kuambiwahaukubaliwi.

KwahivyobasikaziyasanaaambayoitaZitumafikrazamsomajizihisikuona, kusikia,kuonjakugusa,na.kunusamatendonamazingirayanayosimuliwahumpeleka msomajihuyokatikamipakananyanjazajuuzaufahamunafuraha.

Kilahisiainaumuhimuwakekutokananamazingirayatukiolinalohusikaati kusimuliwa.Maanakazizotezasanaahutokananamatendonamaishayawatu ambaokatikamatukio,visanamazingirayaohutumiahisiazaozotetanoamakwa pamojaankwanyakatimbalimbali.Ilibasimsomajiawezakupatamandharikamili,na hatayeyemwenyeweashirikatikamatukioyenyewekwakuchukia,kuoneahuruma. n.kmuhimu,kabiayayote,apatehisiazotehizotano.Kaziyasanaainayojihusisha nahisiamojatuaumbilihuwamuflisi.kisaniikwavileinashindwakuwasilisha mandharizahalihalisikwamsomaji.Je,marangapinyoyozetuhusononekaau kuripukwakwamayakwasababayasautindogotuyandegealiayepekeeneyikani, aunyimboyazamani?Sautiyandegehuwezakuietamajonziyamtakamingimnoya utotoniwakatiambapomtualifiwanamzazi,ndugu,jamaaausahibuwake.Kadhalka nyimboyakalehuwezakuchimbuaashikiyazamanibainayawapenzi.aukutonesha jerahalamasaiBunamadhilayaliyopita.Nawalasionyimbonasautiyandegetu, penginehata"hanifuyamaahuwananguvuzakumbukumbukubwamno.

Lichayayotehayo,matumiziyahisianyinyigyanasaidiakujengamandhari kamiliyatukiokatikaakiliyamsomajiMathalanbadalayakuelezwatukuwa paliandaliwachakulakizuri.msomajianaeelezwavituambavyovimeandaliwapamoja nahamfuyake.Aubadalayakuambiwamtufulanialikuwanawajihiwakutisha. huelezwanakuelewavyemazaidikwakuainishiajinsipuamacho,rangi,nywele, mdomonamenoyamtuhuyoyalivyo.Nahivyohivyokwamifanominginekadhawa kadhakamavilehasiranaucheshi.Kutokananamaelezoyakutoshayahisiamsomaji huwezakumuashikiianabi.auakadondokwanautekutamanichakulaambachohakipo mbeleyake.

Nasihivyotu.Hisiazinazotumiwahuwezakumfanyamsomajiatafakarizaidi. Atawezakufikiauamuzikuhusupichazinazochorwakutokananahisiambalimbalina wafasiokaulizarnkatomkatozamwandishikamailivyogusiwahapojuu.Kauliza mkatomkatosiotuhudumazasanaa,balipiahudhalilishahataakiliyamsomajikwani unbujiwamwandishinipamojanakufanyamatendonamazingiraanayoyasimulia yawasilishenakuwakilishafikirazawahusikawakenahatazakemwenyewe.

Hivyonidhahirikuwahisiahumsaidiamsomajikuzamakatikamatendona kuelewafikrazamwandishimwenyewe,asilinamakaziyake,kuwadadisina kuwaelewawahusikawenyewe,n.k.

Makalakatoka: Safari,AJ.'HisiaKatitoFasihiAndishi

KatikaMutokoziM.MnaAftfw?ongo(Wah.)(1993:331

FasihiuandishinauchapishajiDar-es-Salaam;Dar-cs-

\$alaamUniv.Press

(a) Tajanauelezeuwanjaambaohutiliamkazohisiazote.

(alama3)

(b) Kwamujibuwakifunguhiki,nininimatokeoyakusisitizahisiyakuona katikafasihiandishi?

(alama2)

(c) (i) Mwandishianamaoniganikuhusukazinzuriyasanaa.

(alama2)

(ii) Maonihayoyanaumuhimugani?

(alama4)

(d) Elezamaanayamanenohayakamayalivyotumiwakatikakifunguulichosoma.

(i) muflisikisanii.....v.....

(ii) jerahalamasaibu.....

(iii) kumuashikijanabi.....

(iv) umbuji.....

(alama4)

2.UFUPISHO

Uchumiwasokohuriani haliyakiuchumiambapoitokeapoamali,shughulina harakatizotezakiuchumighairiyazileambazonizalazimakwaserikaliaudola kamaulinzi,sheria nampangiliomzimawajamii,huwahuriakwawatubinafsi.Msingi wasokohuria,sifakuuyautandawazi,nikui buanakudumishamazingiranahali zinazochocheanakumruhusumtuyeyotekuongozwanahawaa,aumatamano ya kibiasharaanayoyaonasawapasinahofuyakuingiliwanaudhibitiwaserikali. Mazingirahayoyanawapawatusatuayakufanyamaamuzikuhusuhatimayaoya kiuchumi.uamuzikuhusuusualaajirayao,matumiziyamtaji-kipatonaharijazake, nauwekezajimzima.Sualamojawapolinaloibukakuhustananamfumowasokohuria nikuwekamipakabainifunawazibainayaamalinashughulizinazohusishwana serikalina zileambazohuachwahuriakwawatu.Kwamfano,inaaminiwakuwahakiya kuishinakulindwadhidiyashambulizi,liwelakijambaziaulakigaidi,niyakimsingi ambayohaiwezikuhusishwanauwezewakiuchumiwamtubinafsi.Aidhahudumaza kimsingizaafyanazozinaingiakatikakumbohili.Ikiwahudumahizizitaachwahuria panauwezekanomkubwakuwazitaishiakuwaistihakiyawenyemtajinakupato cha'juutu.

Lichayakuwepokwasheriaaukanunihuriakutokanyanjamaalum.hutokeahali ambapoudhibitiwakiserikalinilazima.Hilihutokeapaleambapoipohajayakuyalinda

mazingirahasakuioakananaticnfiiziwaviwanduaurasiiia.Aidhamlhibitihtioni
laziinapaleambapohakizawatuwenginezinahusika;yaaniikiwauhuruwahatamtu
mmojaunaadhirikakutokananaserahizo.panahajayakuingiliailikuisawazishahali yenyewe.

(a)Andikakwamuhtasarimaanayauchumiwasokohuriakulingananataarifahii

(maneno25-30)

(alama

5.Iyamtiririko)

Matayarisho Jibu

□ Elezamawazomakuuyanayojitokezakatikaayayapilinayatatu. (Maneno70-75)

(alama10,3zamtiririko)

Matayarisho

Jibu

3 MATUMIZIYALUGHA

(a)Tambuamzizikataneno

Msahaulifu

(alama1)

(b)Tungasentensiukitumiakivumishichanomino (c)Andikakinyumecha:

(alama1)

Wasichanawatatuwanoingiadarasanikwaharaka.

(alama

2)

(d)(i)Fafanuamaanaya"mofimuhuru

(alama1)

(ii)Toamfanoinmojawamofimuhuru

(alama1)

(e)Tambuakiambishiawalinatamatikatanenoalaye.

(alarna2)

(f)Tumiakirejeshi-amba-kuimganishasentensizifuatazo (i)Mwanafunziyulenimrefu.

(ii)Mwanafunziyuleamepitamtihani.

(alama2)

(g)Sahihishasentensihii:

Wayayanguimepotea.....

(alama1)

(h)Tajaainayayambwailiyopigiwamstarikakasensensiifuatayo:

Mpishiarnempikianigeniwajivizuri.

(alama1)

(i) Neno "Chuo" linamaanaya "Shule" inayotoamafunzomaalumya kazi fulani Tungasentensimbilikubainishamatumizimenginemawili yaneon hili.

(alama2)

(j) Ibadilishechagizoyamahalikwaileyawakatikatikasentensi ifuatayo: Mchezajaliuchezampiramjini Malindi.

(alama1)

(k) Elezamaanambiliza sentensi:

Yohanaalimpigia Hushampira.

(alama

2)

(l) Kanusha:

Sisitumemalizakujenganyumbaambayoingalikuwayakeangalifurahi.

(alama1)

(m) Undanominokutokanana:

(i) Zingua.....

(alama1)

(ii) Tosa.....

(alama1)

(n) Ichoreevielelezomatawisentensi:

Pakamdogoamepandamchungwani.

(o) Tumiakihusishibadaliakutungaupyasenten.sihii: Mgeniyukokatikanyumba,

(alama1)

(p) Undakitenzikutokananano "sahili".....

(alama1)

(q) Elezatofautikatiyasauti |z|na[d|

(alama2)

(r) Tambuaainayakitenzikilichopigiwamstarikatikasentensi.

Mzeehuendaanachezakamari.

(alama

1)

(s) Badilishakiwakilishikimilikishikwakiwakilishikionyeshikatikasentensi:

Chakekilipatikananchini.

(alama

1)

(t) Tumiamfanommojammojakutofautishabainayasentensisahilina ambatano.

(alama4)

(u) Tungasentensiitakayodhihirishamatumiziyakielezichanomino. (alarna1)

(v) Andikakwawingi:

Mvuaimetabornoanyumbayajirani.

(alama

1)

(w)Akifishakifungukifuatacho:

huendaserikaliiwaziekuidhibitibeiya petrolihatuwezikuyaruhusumakampuni ya
petrolikuunyanyasaummaalisemawaziriwakawibeiya petroliimeongezwa maranne
katikakipindichamwezimmoja

(alama

4)

ISIMUJAMII

Elezahukuukitoamifanosifatanozakimsingizina zotambulishasajiliya mazumgumzo,

(alama10)

102/2

LUGHA

KISWAHILI

KARATASI2

LUGHA

OKT/NOV2009 SAA2½

1. UFAHAMU

Somamakalaya fuata yoki shaujibumaswali.

Wanasaikolojiawanabainishakatiyasehemumbilikuukatikaakiliyabinadamu:
Ung'amuzinaung'amuzibwete. Ung'amuzinisehemuyaubongoambayokimsingi
hupanuanakudadavuayanayotendekahususanmchana. Ung'amuzibwete ni
kibinimethalichake; hufanyakazi wakati binadamuanapolemazwanausingizi. Baadhi
yamamboanayoshuhudiabinadamumchanayanaingiakwenyeung'amuzibwetewake
nakutokezakatikandotozakeusiku.

Kwamujibu wamawazoya Sigmund Freud, mwanasaikoloji awajadi
anayechukuliwanawengikamamwasi wataalumayasaikolojia, mambo
yanayopatikana katika unga'amuzibwetemambo yanasifahasi. Freud alidahilikuwa
binadamu huyafichanaku yabaniakwenyeung'amuzibwetemambo ambayohawezi
ju yasemakadamnasi. Alielezakuwamatamani oyasiyokubalika, makatazo yajamii,
fikranakaulizilizoharamishwanamikoyakijamii hubanwakatikaung'amuzibwete.
Shehenahiyondiyoinayochipuzakwanjiayaisharazandoto, mitelezo ya kauli, yaani
maneno au kauli zinazotukokabilawenyekukusudia, isharanalughayakitamathali
katikauandishi wakibunifunakadhalika.

Ung'amuzibwete unuwezomkubwawakuathirimatendoyabinadamu. Huundio
msingina o wafanyawanasaikolojiawengi, akiwepo Freud, kusemakuwatajiribaya

motto inaweza kufichwa kwenyese hemu hii yonahatimaye kuishi akutokeza katika utu uzimawake. Kwakuwa tunapoiingilia nabinadamu wenzetu kilasiku tunayang' amuzibwete unapotawala binadamu wenzetu watashindwa kutuelewa. Hii ndiyo hali yanayokuwa nyomwendawazimu. Ung' amuzibwete wake hutawala. Sisi tunaotawaliwana ung' amuzitu nashindwa kumwelewa; naye bilashaka anashindwa kutuelewa.

Carl Gustav Jung, aliyewahikuwa mwanafunzi wa Freud, aliupingamwelekeo wa Freud wakuungalia ung' amuzibwete kamajaalamawazomabaya, matamano, nia, fikiritu linadhana ambazoni hasi. Jung alizuka nadhanambili muhimu: Ung' amuzibwete wakibinafsi un' gabuzibwete jumuishi. Alisemamaambo, fikrana uzoefuwotembaya unaomuhusumtubinafsi. Dhanaya ung' amuzibwete jumuishi aliitumiakueleze asehemuya akili yabinadamu ambayo inamfanya ayatendematendo Fulani kamabinadamu wenzake licha yatofautiza aki wakati naki jioografia. Kwamfano, binadamu wengi wanashereheza kuzaliwa motto, kuoza, ibada au mvinga unaohusiana na kifolicha yatofautiza. Jung alisemakuwakinachochochea hali hii ni urithi Fulani wakila mwanadamu. Urithi huona patikanakatika ung' amuzibwete jumuishi.

Upomwafikia nokatia wataalamu hawawawilikuwa ung' amuzibwete unauwezowa kuathiri ung' amuzi matendoyabinadamu yaki ung' amuzi. Wanasai koloji wanashikilia kuwabinadamu hawezi kukamilika bila kuzihusisha sehemu zote mbile kwa sababu zina athiriana.

a) Kwani ung' amuzibwete unaelewa kamakini mecha ung' amuzi?
(alama 2)

b) Eleza mtazama wa Freud kuhusu ung' amuzibwete.
(alama 3)

c) Kwamujibu wa Freud yaliyomokwenye ung' amuzibwete hudhihirikavi pi? (alama 4)

d) Eleza tofauti ya mawazokati ya Sigmund Freud na Carl Gustav Jung.
(alama 4)

e) Tajaha jina ya wafungamanisha Jung na Freud. (alama 2)

2. MUHTASARI

Utaifa ni mshikamanowahisia zinazowafungamanisha watu wanaoishika taifa moja. Taifu undwanawatu wanaoishika kanchimo jana ambao wanajitambua kiasa kamawatu wenyewe lekeo, mwanonahatimasawa. Utaifa umejengwa kwenye hisia zama penzi kwenye hisia zama penzi kwanachina utambuzi wa kwambarangi, cheo, hadhi, eneo, kabila au tofauti nyingi zote bainayawatu wanaoishika kanchimo jasis babu yakuwa tunganisha.

Nchimojahuwezakuwanawatuwamakabilatofauti, wenyematabakayakila nuinamawazoainat. Watuhaowanapotambuakuwakunasherisinyinyine inayowaunganishakamafahariyakuwawatuwaochihiyo, falsafanaimanisawa ambayoisharayakekuuniwinbowataifanakuwatofautikatiyaomuhimuhuwa wamefikiakuundataifa.

Mhilimkuuwa utafani uzalendo. Uzaleno nimapenzi makubwa aliyonayomtukwa nchiyake. Malezi hayandiyo yanyoongozamatendoyake, matamanioyake, mawazo yake, itikadiyakemwonoulimwengu wakenamuhimuzaidimkabalawakekuihusu nchiyakenahatimayanchiyenywe. Uzalendo ninguzomuhimusanayataifa. Mzalendo hawezi kuyatenda mambo yanayoweza kuletea mkamanchiyake.

Matendoyamzalendo huangazwanamwengewamemaanayo itakianchia utafalake. Haweziki shirikikwenyeharakatina amali ambazozina hujumuaukufumua mshikamanowataifa zima aukutawali wanakitibachakutakakujinufaishayeye mwenyewe au jamii yake finyu. Matendoyamzalendo wakitaifayanaongoz wana mwelekeo wakui boresha nchiyake. Swalilinalomwongozamtuhuyoni: nimeifanyia nininchiyangu a utafalaha? Alhasilim tu anayeipendana nchiyake hawezi kuongozwa naumerowakibinafsitu wakujilimbikiamaali, ujiria upesa. Yukoradhiku hasirika kamamtubinafsi ilitaifa aunchiyake inufaika.

Utaifanimchea aliambaouna palili wakwauzalendo, kuepukahawa azanafi, kusinywanataasubizakikabilanakuachtamayaku jinufaiha. Halihiyoinapofikiwa, hatimayawanajamii wataifalinahusikahuwanzurinamustakabaliwa onawavizazi vyaohuwawamatumainimakubwa.

a) Dondo asifakuuzataifa. (maneno 40-50) (alama 6, 1ya mtiririko) matayarisho.

Jibu

b) kwakutumiamanenokatiya 60-70, onyeshomisingiyakumtathmini mzalendo.

(alama 9, 1ya mitiriko)

Matayarisho.

Jibu

3. MATUMIZIYALUGHA

a) andika sentensi mbili zifuatazo kama sentensi moja kwakutumia kiwakilishikirejeshi.

i) dukala Bahati linabidha anyingi ii)

Jumaana fanyakazika dukala Bahati.

(alama 2)

b) i) Eleza matumizi mawili yakiambishi—ji-

(alama 2)

ii) tungasentensimojakuonyeshamojayamatumizihayo.

(alama2)

c) Tumia visawe vyamaneno yaliyopigwamstarikuandikatenasentensi ifuatayo:

Ukutaumemweumiza mvulana alipokuwa akiuparaga

(alama3)

d) choravielele zomata wivyasentensi ifuatayo:

Bakari, Rodana Hirsi wamefurahika kupitamtihani.

(alama4)

e) Tambuasauti ambazosiza ufizika tika sautihizi.

M, t, n, z, gh.

(alama1)

f) Tungasentensi sahihi ukitumia –fa- katika hali yamazo.

(alama2)

g) Onyeshakwakupigamstariki koshadakatika manenomawili yafuatayo:

i) Malaika

ii) Nge

(alama2)

h) Elezama anambilizasentensi:

Kiharusi chake kimewaitia hofu.

(alama2)

i) tungasentensi ukitumiakielezichajinsichanomino ifuatayo:

Uganda

(alama2)

j) Bainisha sentensi sahihi lizilizokatika sentensi msito ifuatayo:

Hamali ambaye ameugua alisemakuwa angekwenda hospitalijana

(alama3)

k) Andikau kubwawa sentensi:

Ndovu wa Kiafrika ameharibika chaka

(alama2)

l) landika tenasentensi ifuatayo bila kutumiavi tenzi visaidizi

Wachezaji huendawakawawanawezakushinda mchezowaleo.

(alama2)

m) andikakwmsemohalisi:Babaalipotulizakamatungependakwenda MombasawakatiwalikizotulimjibukwambatulitakakwendaKisumu kwakuwatulikuwahatujalionaZiwaVictoria.

(alama3)

n) Hukuukitoamifanomwafakaonyeshamatumizimawiliyakinyota(*) katikasarufiyaKiswahili.

(alama3)

o) Kanushasentensiifuatayo: haponapondiponitakapo.

(alama1)

p) andikakinyumecha: furahaamehamiamjni.

(alama1)

q) andikamanenoyafuatayokatikakaulizilizoonyeshwaktatikamabano

Neno Kauli Jibu

i)Imba (tendesha)..... ii)choka

(tendea).....

. ISIMUJAMII

ElezamajukumumatanomatanoyaKiswahilikamalughayaKitaifanaKimataifa.

(alama10)

102/2

LUGHA

KISWAHILI

KARATASI2

LUGHA

OKT/NOV2010 SAA2½

1 UFAHAMU (alama15)

Somakifungukifnatachokishaujibumaswali

Sualalamahusianoyawanadamukatikatnii,uainishajiwakenaudhihirikaji wakelimewashughulishawataalamuwaelimujamiikwadahariyamiaka.Sualahili huwatafakarisha wataalamuhaokutokananaumuhimuwakekatikamaishayabinadamu.Msingimkuu wauainishajiwamahusianohayonikukichuzakipindichamahusianoyenyewe.Yapo mahusianobainayawajaambayoyanachukuamudamfupi,kwamfanosaaaudakika chache,namengineambayohuendayakachukoamiakaayami.

Mahusianoyamudamrefukabisanivaleyanyoyjulikanakamamahusianoya kudumu.Inamkinikakudaikuwamiundoyakijamii,kisiasanakiuchumihuweza kuyadhibitimahusianohayokwakiasikubwa.Watuwengihuitakidikuwauhusiano uliopobainayamtunajamaayakeutachukuamudamrefu,nakwahiyoniuhusiano wakudumu.Halihiihutokananauhalisikuwatunahusiananajamaazetukwakipindi kirefulabdatanguukembehadiutuuzimawetu.Uhusianohimhautarajiwikuvunjwa naumbaliwamasafabainayetu;tunaendeleakuwasilianakwabaruaau,atikaenzi hiiyautandawazi,kwakutumianyenzozateknohamakamamtandaonasimuza mkononi,nakudumishauhusianowetuwakijamaa.Hatahivyo,inawezekanabaadhi yamahusianoyakijamaayasiweyakudumu.Mathalan,uhusianouliopobainayamke namume,naambaounatarajiwakuwawakudumuauwakipindikirefu,unawcza kuvunjwakwakutokeakwatalaka.Talakahiyoinavunjauleuwezekanowauhusiano wakudumuunaofumbatwanasitariyapinguzamaisha.

Katikangaziyapili,mahusianoyakipindichawastani,kunamahusiano yanayohusishamarafikizetumaishani,shuleniaukwenyetaasisizozotezile,majirani zetu,wenzetukatikamwahalimwakazi,washirikikwenyesehemuzaibadaauza burudaninawenzetukwenyevyamatofautinamakundiyakujitolea.Inawezekana kudahilikuwabaadhiyamahusianohaya,hususanbainayamarafikinamajirani huwezakuwayamiongonadaiina.Halihiihuwezakutegemeamuundonamfumowa jamii.Kwamfano,kwawanajamiiwanaoishikwenyejanibufulanimahsusini,nakwa miakatawilibilayakuhajiri,uhusianowaonamajiranihuwezakuwawakudumu. Halihiiinasigananahaliliyokokwenyemaishayamijini.Maishayamijiniyanasifaya kubadilikabadilika.Isitoshe,kutokananamfumowamaishayakibepariyameghoshi ubinafsimwingi.Mawimbiyamabadilikonaubinafsihuwezakuumomonyoaukutawa uhusianowakudumu.

Mwelekeowamaishayasikuhiziyauhamajikutokamaeneoauviambo walikoishiwatuunasababishakupombojeakwamahusianoyakudumubainayaona majiranizao.Uhusianokatiyawenzakatikamazingirayakaziunahusianakwakiasi fulaninaulewamajirani.Vimbungavyaufutwajikazi,ubadilishajiwakazi, halizisizotegemewanamifumoyakimataifapamojanahatamifumoyakisiasahuweza kuathirimshikamanowawanaohusikakazini.

Kiwangochamwishochamahusianoniuhusianowarripitoauwamudamfupi. Mahusianoyaainahihujirikatikamuktadhaambapopanahudumafulani.Huduma hizizinawezakuwazadukani,kwenyesehemuzaibada,kwenyekituoachamafuta,

kwakinyozi, kwamsusinakadhalika. Kunasababukadhazinazotufanya kuyazungumziamahusiano ya aina hiika mayampito. Kwanza, uwezekanowa mabadilikoya anayeito ahudumahi yoni mkubwa. Siajabuku wa unaporudikwa kinyozia umsusi unatambua aliyekushughulikia hayupo. Hata hivyo, kuna vighairi hususapale ambapo mto ahuduma anaye husikani yule yule mmoja.

Mahusiano yampito yanatawaliwana 'uhusiano wachembechembe.' Uhusiano wachembechembe, bidhaa ya mfumowakibepari, unamaanishakuwa kinachomshughulisha mtunichembendogotuyamwenzake. Chembehiyo inaweza kuwahuduma, kwamfano, gazetianalokuuziamtu, viatua navyokushonea, nguo anazokufulia, ususiana okufanyian. k. Mahusiano ya aina hii yametovukwanahisiaza utunanza olamirumoyakisasayaki uchuminakijamii. Mtuanaye husianana mwezake kwamisingiyachembendogotu, huenda asijalikamamwenzake amekosa chakula, amefutwakazi, amefiliwa, ameibi wanakadhalika.

Sualaku utunalo paswakujiulizani: je, tunahusiana vipinajamaa zetu, taasisi zetu, marankizetu namajiranizetu? Je, uhusiano wetunara iawenzetuni wa aina gani? Je, uhusiano wetunanchiyetuni wampitoa uni wakudumu?

- (a) Tajakigezomu himuchakuzungumziamahusiano. (alama1)
- (b) Elezaimani yawatuku husu uhusiano bainayajamaa. (alama1)
- (c) Fafanua athari ya teknolojia kwenye mahusiano yawatu. (alama2)
- (d) Eleza sababu nne kuuzakuharibika kwamahusiano katika maishayaleo. (alama4)
- (e) Tajasifakuu ya mahusiano yamudamfupi. (alama2)
- (f) Je, kifungu, hikikina ujumbeganimkuu? (alama2)
- (g) Eleza maanaya maneno ya fuata yoyokamaya livyotumiwa katika kifungu.
  - (i) inasigana
  - (ii) yameghoshi
  - (iii) vighairi

2. MUHTASARI (alama15)

Jamii yaleo inatawaliwanakuendesha wanakanuni yamaarifa. Inawezekana kusemakuwa chumi wajiizi zaleonazijazoutategemea maarifa zaidi kuliko utakavyotegemea wenzowowotemwingine. Utambuzi wa uwezomkubwawamaarifa katika maishayabinaadamundi omsingi wawatu kusema 'maarifa ninguvu.'

Maarifahuelezwakwatamathalihi kutokana nauwezowa: kuyadhibiti, kuyaendesha, kuyatawalanaku yaongozamaishayabinaadamu popote pale walipo. Mtu ambaye ameyakosamaarifafulani huwa ameikosanguvu hiyo muhimu amaisha

yakehuathirikapakubwa.Kwamsingihuu,maarifayanawezakuangaliwakamautajiri mkubwaambaobinadamuanawezakuutumiakwafaidayakeaukwafaidaya wanajamiiwenzake.UkwelihuundiounaoelezwanamethaliyaKiswahili:'Elimuni mali.'Elimunichirnbukolamaarifamuhimumaishani.

Msingiwautajirinamaendeleyabinadamupopotealipobasinimaarifa.Je, maarifakwaupandewakeyanasifagani?Maarifayenyewehayanaupinzani.Maarifa uliyonayohuwezakuwanawatuwenginewengipasiwenaupinzanibainayenukwa kuwakilammojaanamaarifasawa.Kilammojaanauhuruwakuyatumiamaarifahayo kamachanzochakuyazalishamaarifamengine.Utumiajiwamaarifayenyewe hauyamalizimaarifahayo.Maarifahayawezikugusikaingawamtuanaweza kuyanyumbuamaarifayenyewekwakuyatumiakwanamnatofauti.

Maarifahuingilianamaarifamengine.Maarifaaliyonayomtummojahuweza kuhusishwanamaarifaliyonayomtumwingineilikuvyazaaukuzukanamaarifa tofauti.Maarifayanawezakuchukuliwakutokasehemumojahadinyinginekwanamna ambavyomtuhawezikufanyabidhaanyingineile.Kwamfano,nimuhalmitu kulalamikakuwahawezikutembeakutokasehemumojahadinyinginekwasababu anamzigomzitowamaarifakichwani.

Sifanyinginemuhiyamaarifanikuwayanawezakuwasilishwakwanjiaza isharaaumitindomingineyakidhahania.Ikiwaunatakakukihamishachombofulani kutokasehemumojahadinyingine,lazimauwazieukubwawake,uzitowakenalabda hataumbaliwapanapohusika.Maarifahuwezakubadilishwaaukugeuzwanakuwa isharaambazohuyafanyakuwasilishwakwanjianyepesikulikokwamfanoikiwamtu atayawasilishakatikamuundowa,kwamfano,kitabu.

Maarifayanasifayauhusianaji.Kipengelefulanichamaarifahuwanamaana kinapowekwa sambambaaukugotanishwanakipengelekinginechamaarifa.Huohuwamuktadha mzuriwakuelewekaaukuwanamaana.Kwamfano,nenomwervevuhwezakuwana maanakwakuwekwatikamuktadhawa'mjinga','mjanja','hodari'nakadhalika.

Maarifahuwezakuhifadhiwakatikanafasindogosana.Sualahililinaeleweka kwanjianyepesitunapoangaliamaarifakatikamuktadhawateknolojia.Data zinazowahusumamilioniyawatu,ambazozingehitajimaelfuyamaktabanalukukiya vitabu,huwezakuhifadhiwakwenyekifaakidogokinachowezakutiwamfukoni.

Maarifahayawezikudhibitwaaukuzuiliwamahalifulaniyasisambae.Maarifa hueneaharakasana.Maarifanikitukinachoepukapinguzawatuwanaopenda kuwadhibitibinadamuwenzao.Hatapaleambapomfumowakijamiiuwakisiasa unafanyajuuchinikuwadhibitiraiauwatuwenyewe,nimuhalikuyadhibitimaarifa yenyewe.Inawezekanakuzidhibitinjiafulanizaueneajiwamaarifalakinimaarifahayo yatapataupenyuwakusambaa.Nikwelikuwamaarifaninguvuinayozishindanguvu zote.

(a)Fupishaayapilinayatatu.(maneno55-60)
utiririko)

(alama5,1ya

Matayarisho

Nakalasafi

- (b) Elezasifakuuzamaarifakamazinavyojitokezakuanziaayayannehadiaya yanane. (maneno 100-110). (alama 10, 2za utiririko)

Matayarisho

Nakalasafi

3. MATUMIZIYALUGHA (alama 40) (a) Toamfanowanenolenyemuundowasilabiyairabupeek (alama 1)

- (b) Elezamaanambilizaneno: Barabara.

(alama 2)

- (c) Sahihishasentensi:
Abiriawalisafirinandege.

(alama 1)

- (d) Tambuanauelezeainazavivumishikatisentensi:
Mwanafunzimakongweamepewatuzokwakuwahodarimasomoni. (alama 4)

- (e) Andikasisentensiifuatayokatikahaliyakinishi.
Usingeachamasomo, usingetaabikavile.

(alama 2)

- (f) Tungasentensiukitumiakielezicha:

- (i) Jumla .

(alama 1)

- (ii) Namnalinganisho.

(alama 1)

- (g) Ainishashaminshonachagizokatikasisentensi: Vibaruwamefanya
kaziharakaipasavyo. Vibaruwamefanyakaziharakaipasavyo.

(alama 2)

- (h) Elezamaanambilizinazopatikanakatikasisentensi: Nendaukaniletee mbuzi.

(alama 2)

- (i) Tungasentensikudhihirishamatumiziyangeliya U-U.

(alama 2)

- (j) Andikakatika usemiwataarifa.

"Mitoyetuimechafukasana; itabidituunganemikonowakubwakwa wadogo, wanaumekwawanawakeilituisafishe." Mwanamazingira

alituhimiza.

(alama3)

(k) Changanuasentensiifuatayoukitumiamistariaumishale.

AminanaMustafahuimbataarabu.

(alama4)

(1) Elezamatumiziyakukatikasentensi:

Sikumwelewaalivyoelezanamnayakuwatunzambwawake. (alama

2)

(m)Tungasentensisahihiukitumiakitenzilakatikakauliyakutendwa.

(alama2)

(n) Elezakaziyakilakitenzikatikasentensi:

Mkulimaangetakakupaliliashambalakemapema.

(alama4)

(o) Tajanautofautishevipasuoavyaafizi.

(p) Onyeshajinsimojamoyamatumiziyaviwakifishivifuatavyo:-

(alama3)

(i) nusukoloni(;

(ii) herufikubwa

(iii) Kishangao(!)

4 ISIMUJAMII (alama10)

"Benkiyenewehainakitu...CD4countyakeikochini...Niemergency...

Tutampotezaikikosekana."

(a) Tajasajiliinayorejelewanamaneriohaya.

(alama2)

(b) Fafanuasifannezinazohusishwanasajilihiyo. (alama8)

102/2

LUGHA

KISWAHILI

KARATASI2

LUGHA

OKT/NOV2011 SAA2½

□ UFAHAMU(Alama15)

Somataarifai fuatayokishaujibumaswali.

Changamoto kubwainayowakabili watu wengika mataifa yanayoendelea nisualalachakula. Sualahililina wezakuangali wakatika sawi ambilitofauti. Kuna tatizolinalo fungamanana uhabawachakulachenyewe, Uhabahuu unaweza kutokana na utegemezi mkubwa kwa wazara akamanyenzoku uya uzalishaji wachakula.

Zaraa katika mataifa mengi hususanyanayoendelea, hutegemeamvua. Kupatika kwamvuahathiri wanamabadilikoyatabianchi ulimwenguni. Matendona amalizawata kama ukataji wamitina uchafuzi wamazingirahuwana athari hasi kwenyetabianchi hiyo. Mabadilikoyatabianchi huweza kuvyazaukame kutokanana ngambiyamvua.

Kibini methalihu tokeawakatimafurikoyanapotokeanalabdakuyasombamazao mashambaninaku sababishabaalanjaa. Halihizimbili husababishamatatizo makubwayachakulanakuathiri pakubwasualazimala usalamawachakula. Hikuzuia uwezekanowakuwepokwashidahi, panahajayakuwepokwamikatinaseraza kuhakikishakuna usalamawachakula. Kwamfano, panahajayakukuzakilimocha umwagiliaji ilikuepuka adhainayosababishwanaukosefuwamvua. Kwaupande mwingine, shartizichukuliwehatuamufidizakuzuianakupambanana athariza gharika.

Changamoto nyengine inahusianana usalamawachakulachenyewe. Chakula kilichosibikwanavi jasumuaukwanjianyingine ilehuweza kumdhuru anayehusika. Msibikowachakula unatokanavyanzotofauti. Mathalan, uandalizi wachakula kilichochafuli wanachoo, kutozingati ambeko za usafi, uandaaji wachakulana kukiweka katika hali yavuguvugukablayakukipakua-hali inayochochea ukuaji wa viinina ulaji wachakulakisicho andali wavyema.

Ilikuepuka uwezekanowakuadhirika, panahajayakuzingatia usafi wachakula nauandalizi unaofaa. Faukayahayo, vyombo vyauandalizi viwesafi, kanuniza usafi zifuatwe, upikajina uandaaji uwekamilifu. Halihii si pozingatiwa, si hazaraia wenyewe zita athiri kapakubwa.

Maswali

(a) Taja inambilizakuangali usualalachakulakatika mataifa yanayoendelea.

(alama2)

(b) Taja hatuambilizmazoweza kuchukuliwa kupambanana tatizola chakula.

(alama2)

(c) Eleza jinsi netofautinamnachakulakinavyoweza kuwasilama?

(alama4)

(d) Kwanini inahalisikupakuachakulaba adaya kukiandaatu?

(alama1)

(e) Nimapendekezogania yoyato amwandishi kuhakikishakuwachakula kinafaa?

(alama4)

(f) Elezama anayamanenohayajinsiyalivyotumiwa:

(alama2)

(i) Ngambiyamvua

.....
(ii) Adha.....

□ MUHTASARI

Uwazajitunduizinitendo ambalohuhusishamatumiziya akili. Uwazajihuu umekitwakwenyematumiziya michakatokamamakini, upangiliaji, uteuzinatathmini. Hata hivyo, uwazajihuu simchakatomwepesibalinimchakatochangamano.

Mchakatowauwazajitunduizi unahusishastadinamikabalatofauti. Mathalan, kuwezakutambuanakubainishamisimamoyawatu wengine, hojawanazozuana uamuzi waliofikia, kutathmini aukupimaushahidi uliopo ilikubainishamitamamo tofauti. Vile vile, uwazajitunduizi hushirikishakupimahojaza upinzaninaushahidi uliopokwanji yahakipamojanakutambu ayaliyofichwa au ukweli uliofunikwana taswirayajujuu. Halikadhalika, uwazajitunduizi hujumuishakutambu ambinu zinazotumiwakufiki amisimamofulanikwamvuto zaidinakwamatumiziyambinuza kishawishi. Aidha, uwazajihuu hitajikutathmini masualakwamtindouliowazi, kufikia uamuzi kamahojazinazotumiwazinamashiko au zinakubalikakuwanzuri. Zaidiyahayo, uwazajitunduizi unahusishakuwasilishamtazara okwanji ayenye uwazajimzurinainayoshawishi.

Uwazajitunduizi unamanufaa au uhai. Mosi, unasaidiaku jengamakinia utendaji. Pili, hupevu shauwe zowausomajikwakuufanya usomajihuu wena malengowazi. Faukayahayo, unamsaidiamtumia jikutambu ahokuu katikamatini au ujumbefulanibilayakuzongwazongwanahojadunizapembeni. Uwazajihuu unasaidiaku uchongauwe zowakuikabilia ukuitikia halifulaninakukuzastadiza uchanganuzi. Mwanadamu huwamtutofautinabora anapoujenganakuu imarisha uwazajitunduizi wake.

Maswali

(a) Bilakubadilishama ana aliyokusudia mwandishi, fupisha ayambilizamwanzo.

(Maneno70-80)

(alama10;alama2zautiririko)

Matayarisho:

Nakalasafi:

(b)Andikakwamuhtasarimambomuhimukatikaayatatu.

(Maneno35-40)

(alama5;alamalyautiririko)

Matayarisho:

Nakalasafi:

3 MATUMIZIYALUGHA.

(a)Tumiamzizi'-enye'katikasentensikama:

(i) Kivumishi.....

(ii) Kiwakilishi.....

(alama2)

(b)Andikasentensiifuatayokatikaukubwa:Pakamweupearaenaswamguuni

(alama2)

(c)Tajamfanommojammojawasautizifuatazo:-

(i)Kiyeyusho.....

(ii)Kimadende.....

(alama1)

(d)Onyeshashamirishokitondo,kipozinaalakatikasentensiifuatayo:Kipkemboialimbebeam walimumzigokwagari.

(alama3)

(e) Changanuasentensiifuatayokwakutumiajedwali.

Mariaalipikataratibuhukumamaakimwelekezavizuri. (alama4) (f)
Nomino'furaha'ikokatikangeligani?

.....
(alama1)

(g) Andikakinyumechasentensi:

Watotowameombwawaanikenguo.

(alama2)

(h) Andikasentensiifuatayoupyakwakufuatamaagizouliyopewa.
Mamaalishangiliaarusiyamwana.Anza:Mwana

.....
(alama2)

(i) Tumiakirejeshi'O'katikasentensiifuatayo:-

Mtuambayehutupatopehujichafuamwenyewe.

(alama2)

(j) Kanushasentensiifuatayo:

Mgonjwahuyoaliponanakurejeanyurabani.

(alama2)

(k) Ainishavihusishikatikasentensi:

Amealiwasilimapemakulikowenginehalafuakaondoka. (alama2) (1)

Tungasentensibilikuonyeshamaanatofautizaneno"chuma". (alama4)

(i) ..... (ii)

.....

(m) Undanoniinokutokananakitenzi'tafakari'.....

(alama1)

(n) Elezamaanambilizasentensi:

TuliitwanaJuma.....

(alama2)

(o) Ainishaviambishikatikakitenzi:-

Tutaonana..... (alama2)

(p) Tungasentensimojaukitumiakiunganishichakinyume. (alama2)

(q) HukuukitoamifanoelezamiundomiwiliyasilabizaKiswahili. (alama2) (r)

Akifishakifungukifuatacho:

Mzeealimwambiamwanawenjoonikupelekekwababuyakoangalauumjue

mtotoaliulizananibabu?

(alama4)

ISIMUJAMII

(a) BainishachangamototanozinazoikabililughayaKiswahilikamasomo

KatikashulezaupilinchiniKenya.

(alama5)

(b) Elezanamnatanozakukabiliananachangamotoulizobainishahapojuu.

(alama5)

102/2

KISWAHILI

Karatasiya2

LUGHA

Oct/Nov.2012 saa2¹/₂

5.UFAHAMU:(Alama15)

Somakifungukifuatachokishaujibumaswali.

NchiniyingidunianizimetiasahihimkatabawaUmojawaMataifakuhusuhakizawatoto.Haki hizini pamojanauhai,lisheborainayotoshanamakaziborayaliyosalama.Halikadhalika,kila mtotoanahakiyakupataelimu.Elimuinastahilikutolewabure,iweinayofaanainayopatikana kwaurahisi.Isitoshe,mtotohastahilikupigwa.kudunishwa.walakubaguliwakwanamna yoyoteile;iwekitabaka,kirangi,kijinsiaauvinginevyo.Mtotohapaswikufanyakaziza kitumwa,nzitonazakushurutishwa.Vilevile,mtotoanahakiyakutunzwanakulindwadhidi yahaliyoyoteinayowezakumhatarisha.Faukayahaya.mtotoanastahilikushirikishwakatika kufanyamaamuziyanayowezakumwathirimaishani.Pia.mtotoanahakiyakupatahudumaza afya,mahitajimaalumnahabarikuhusumasualambalimbali.Pamojanahayo,mtotoanastahili kupendwanakuheshimiwakimawazonakihisia.

Hakizawatotozinatakiwakulindwanakilamwanajamii,serikalinawazaziwakiwakatika mstariwambebe.Hiindiyosababuserikalizamataifamengizimeshirikishahakihizikatika katibanasheriazanchihusika.Yeyoteanayezikiukaanapasakuadhibiwakwamujibuwa sheria.Walakini,hakihizibadozinakiukwa.Watotowengikotedunianibadowananyimwahaki zao.Kunawatotoambaohawajawahihatakupatakibandachakuwekaubavu.Wengiwahawa wamejipatawakiseleleakwenyemitaanahatamajaayamijijijambakohulazimika kupitishausikuhatatikamajirayakipupwenamasika!Wenginehawapatichakula;lichaya kuwawanatakiwakupatachakulachenyelishebora.Kwaokutarajiamloawamutatukwasiku ninjozi;kwanihataawamumojaniadimukupata!Lakusikitishanikwambawale wanaotarajiwakuwavigogowakuzilindahakihizindiowanaoongozakatikakupaliliaukiukaji wazo.Kilasikutunasikianakushuhudiavisavyawatotokupigwa,kushinikizwakufanyakaziza sulubukupunda,kunyanyaswakijinsia,kuishikatikamazingirahatarinahatakuuawa.Baadhi

yawanaohusikanavitendohivihasihuwawazaziau jamaawakaribukamavilewajomba,
shangaziau wahudumuwanyumbani.

Madhilayanayowapatawatotohayatokeitukatikamazingirayanyumbani. Matesohuvuka
mipakanakufikiangazyakimataifa. Watotowengikatikamataifayenyefujonaghasia
hutekwanakutumikishwavitani. Linalokatamaininikwambabaadhiyaviongozikatikamataifa
hayahawafanyilolotekuwanusuru. Laohuwakuwatazamawatotowanaotakiwakuwalinda
wakigeuzwakuwamababewakuuanakuuana. Watotohawahuvishwamagwandaambayomiili
yaominyongehaiwezikyuhimili. Pia hulazimikakuvaamabutyakijeshiambayohuwananga
kwaokubeba, lichayabundukizinazokari biakuwazidiuzani.

Mojawapoyamamboambayoviongozinchini humuwalilengashabahakuyafikiabaada
yakujinyakulia huruni elimukwawote. Hata hivyo, hii imekuwakamandoto isiyotabirika katikabaadhiyanibu.

Nikwelikwambaserayaelimubilamalipokatikashulezamsinginchini humu
inaendeleakutekelezwa. Hata hivyo, asilimi yawatotonahatawatuwazimawasiojua
kusomanakuandikaingalikubwa. Jukwaalavijijinchini humunahatakatikamataifamengine
yaulimwenguwatatulimcsheheniidadikubwayawatotowasioendashuleni. Kichocheokikuu
chahalihiinikwambawazazinawaleziwamejipatakatikalindilaufukarauliokithiri. Hata
wanapojitahidiku jinyanyuanakujikunawajipatapokuyakidhimahitajiyakielimuyawanao,
waohujipatawakitapatapakatikakinamasihichohichochaulitima. Matokeonikwamba
watotowamatajiriwanaendeleakuelimikahukuwamaskiniwakibakiakwenyekizachaujinga.
Wanaong'ang'aniakuwepokwaelimubilamaliponikanakwambaniwaotandotomchana.

Haliilivyosasa hivi inadaikuwamiminawewetufanyehimatuunganemikonona
kutafutasuluhisholakudumukuhusuutekelezajiwahakizawatoto. Twapaswakuhimiza
serikalizetukufanyakilaziwezavyokuhakikishakuwawatotowotewakoshuleni. Nasi
tushirikianekutoahudumakwawatotonakukomeshadhuluma, matesonadhikikwao.
Haitoshikupelekamiswadabungenikuhusu hakizawatotonakuipitishakuwasheria.
Twastahilikubadilishamisimamoyetukuhusu hakihizinakuzilindakwadhati.

(a) Hukuukitoamifanominne, elezahaliyakinyumeinayojitokezkatika ayayapili.

(alama4)

(b) Elezanamnahaliyausalama inavyoathiri utekelezajiwahakizawatoto
kwamujibu wakifungu.

(alama3)

(c) Kwakurejelea ayanne, onyeshamchangowaserikalikatika
kuwajibikia hakizawatoto.

(alama3)

(d) "Wanaong'ang'aniakuwepokwaelimubilamaliponikanakwambani
waotandotomchana." Thibitishakaulihiikwakurejeleakifungu.

(alama2)

(alama3)

(e) Elezamaanayamsamiatifuataokamaulivyotumikakatikatarifa. (i) vigogo

(ii) huwanangakwao.....

(iii) kujikunawajipatapo.....

6. MUHTASARI

Somakifungukifuatachokishaujibumaswali.

Wataalamumbalimbaliwamekuwawakifanyautafitikuhusu Ziwa Viktoria. Juhudi hizi za chunguzi zimekuwazikionyeshakwambazihili ambalondilolapilikwa ukubwamiongonimwamaziwayenyemajimatamudunianilinaangamiataratibu. Inakisiwakukaukukwazihilikutahatarishamaishayawatuzaidiyamilioni 30 ambao huitegemea kwachakulanamapato. Utafiti uliofanywana Taasisi ya Masualaya Baharina Uvuvini ulionyeshakuwa Ziwa Viktoria linaangamiakwa kiasichamitatatukilamwaka. Hivisabaadhiya fuozilizokuwakwenyeziwahili upandewa Kenya imekauka. Mandhari ya fuo hizi nayoyameanzakutwaasura mpya. Badalaya kupatamada unawavuvi wakiendesha shughuliza okatika maeneo haya, huenda isiweajabukupata watotowakichezakandanda.

Rasilimaliza samakizi wani humuzina endelea kudidimiahukuwavuvi wakitupwa kwenye biwila maskini. Walisemawasema okwamba kosayelamamahatala mbwahu amwa. Wavuvi wamebuni makati yakukabiliana nahali hii ambayo inatishi akuki angamizakizachao. Wengi wa o wameamuakufanyabiashar maarufu kwajina, 'bodaboda', wengi newameingili akilimoba adayakushindwa kujikimu kimaishakutokanana uvuvi. Wavuvi wanao endelea kuvuasamakikatikaziwahili wamejipata katika halingumuyakiuchumi. Halihii mewa lazimishabaadhiyo kuanzakuvuasamakikatika majiyamataifajirani; jambo ambalolimewachongea, wengi wakati wamaroni huku wengi newakinyanyaswana maafisawa usalamawa mataifa hayojirani.

Sektaya uchukuzina mawasiliano nayo imeathirika sihaba. Shughuliza uchukuzi katikaziwahili zime tingwanagugu-maji ambalolimeta paka akoteziwani. Mbali nagugu-maji hili, shughuliza kilimo chakunyunyizi amajizimetanzwa. Kadhalika, kupunguakwavi wangovy amajihumuzi wani nichangamoto nyingine ambayo inawashughulisha wana harakati wamazingira. Ina hofi wakuwamataifaya Afrika Mashariki yanali potezaziwahili hatuakwahatua. Hakika, wanasayansi wamasuala yabahari wameonyakuwaziwahili litakaukakatika kipindichakarnemojai jayo!

Nidhahirikwamba Jumuiyaya Afrika Mashariki inajukumulakulitunzaziwahili kwajinonaukucha. Serikalizanchihusika, hususan Kenya, Uganda na Tanzania

zinapaswakutekelezasheriazinazodhibitishughulizauvuvikatikaziwahili. Mathalan,kunahajayakuvuakwamisimuilikukingadhidiyakuangamiakwa rasilimalizasamaki. Wavuvinaohawanabudikushauriwakuhusuumuhimuwakufuata kanunizauvuvizilizowekwanakutahadharishwakuhusumadharayakuendesha uvuvi kiholela. Sheriakuhusuainazanyavuzakuvuliapiainapaswakutekelezwavilivyo. Aidha, kunahajayaserikalizamuunganohuukukomeshashughulizakilimokandokandomwaziwa hili,pamojanakwenyemitoiliyokatikaujiraniwaziwalenyewe. Hatuahiiitasaidia kukomeshakusombwakwaudongonamboleakutokamashambanihadiziwani. Halikadhalika, muunganohuuunapaswakuwekasheriazakusimamiamatumiziyamaji. Hililitawadhibitiraia wenyemazoeayakubadhirimaji.

Isitoshe,serikalizamataifayaAfrikaMashariki hazinabudikuchunguzaviwanda vinavyotupatakandaniyaziwahili. Mbalinakuchafuamaji,viwandahivivinaangamizamimea nawanyamawamajini. Uchunguzihuounapaswapiakuhusishamitoinayomiminamajikatika ziwahili. Viwandavyotevinavyotumiamajiyamitokamavile: Nzoia, Yala, Sondu-Miriu, Awach, Kujana Kagera vinastahilikuchunguzwapia.

JuhudizakufikiaustawiwakiuchumikatikaukandawaAfrikaMasharikizinaswakutilia maananiuhifadhiwaZiwaViktoria. Kukaukakwaziwahilinisawanakukaukakwamaazimio nandotozotezaserikalizanchihusikazakuboreshahaliyamaishayara iawake. Wakatini sasa.

(a) Fupishaayatatu zakwanzakwamaneno 70-75. (alama 9,1ya
mtiririko)
Matayarisho:
Nakalasafi:

(b) Hukuukitumi amaneno 50-55, elezamasualamuhimu ambayomwandishiana ibua katikaayatatu zamwisho. (alama 6,1ya
mtiririko)
Matayarisho:
Nakalasafi:

MATUMIZIYALUGHA

(a) Hukuukitoamfano, fafanuadhanayamziziwaneno (alama
2)

(b) Onyeshamatumiziyakiambishi 'ku' katikasentensiifuatayo:
Amaniatakutengenezeampiniwajembekishaaelekeekulekwao. (alama
2)

(c) Andikavitamkwavyenyesisifazifuatazo:
(alama 2)

- (i) Irabuyambele, wastani
- (ii) Kipasuooghunachakaakaalaini.

(d) Tumiakivumishikionyeshikisisitizichakaribupamojananomino
katikangeliyaYA-YAkutungasentensi. (alama2)

(e) Tungasentensimojakatikawakatiuliopitahalitimilifu. (alama 2)
(f) Tungasentensiyenyemuundoufuatao: (alama

2)

KN(N)+KT(T+E)+U+KN(N)+KT(T+E)

(g) Hukuukitoamfano, elezamaanayasentensichangamano. (alama

2)

(h) Tungasentensimojakutofautishamaanaya: koganakonga. (alama2)

(i) Tungasentensimojayenyenominodhahaniananominoyajamii.

(alama2)

(j) Nyambuavitenzivifuatavyokatikakaulizilizokwenyemabano. (alama3)

(i) nywa(tendesha)

(ii) la(tendeana)

(iii) vaa(tendwa)

(k) Akifishasentensiifuatayokubainishadhanatatutofauti.
JuliusKiptoomwanaweKung'unaJustinewalikileteakijijichaosifa.

(alama3)

(l) Ainishamanenoyaliyopigiwamstari.

Naam.ameletamachache. (alama

2)

(m) Tungasentensiyenyekitenzikishirikishikamilifu

(alama2)

(n)(i) Elezamaanayashadda. (alama1)

(ii) Onyeshapanapotokeashaddakitaneno: 'mteremko'.

(alama1)

(o) Andikavisawevyamanenoyaliyopigiwamstari. (alama2)

Sahibuyakealishikwanakisunzi

(p) Bainishaainazaviraivilivyopigiwamistari.

Ubaguzi wakijinsiaume kashifi wanaviongozi wenyemisimano thabitimno. (alama3)

(q) Andika sentiifuatayo katika usemi wataarifa.

"Shughuliyetuitamalizikakesho," mama alimwambia Juma.

(alama2)

(r) Bainisha kiimanachagizo katika sentiifuatayo:

Watahiniwahaowalisomamaswali yote kwamakini.

(alama2)

(s) Ainisha sentiifuatayo kwakuzingatia jukumu/dhamirayake.

Fungamajanimatanomatanokwakilafungu.

(alama1)

ISIMUJAMII

Elezakwa ufupijinsimambo yafuatayo navyo dhibitimitindoyalugha.

(a) Mazingira

(alama4)

(b) Madhumuni

(alama2)

(c) Malezi

(alama4)

102/2

LUGHA

KISWAHILI

KARATASI 2

LUGHA

OKT/NOV 2013 SAA 2½

□ UFAHAMU: (Alama 15)

Somakifungu kifuatacho kishajibu maswali.

Garilake kuukuulilikuwalinapambananabarabarayenyemashimoyaliyoshibana kutapika majiyamvua ambayosasailikuwainaanzakupusa. Japodaimaalipambanana usukanikunakomashimohayayaliyotoshakitwamagenge, alishukurukwahalihii. Vipi angeweza kulidhibitigarilake hilikwenyebabarailiyosakafiwanayo ikahitimu? Magurudumuhayayaliyong'arakama uparawashaibu aliyekulachumvihadi ikamwogopayangeti uelekezi wake? Marangapi garihilimetakakumwasi barabarani? Hayayalikuwabaadhi yamaswali yaliyompitikia kilini. Hakuji takilifu kutakuyapamjimaanamarailেমawazoyake yalitekwanakubwagwakatikanchi yambali-nchi ambayosasa ali ionakamasinema kilini mwake.

Alipofika nyumbani aliliegeshagarilakenakufululizandani. Sikumbilizilikuwa akiwapalekazini. Madaktari kamayeyehawakuwawengi. Alikuwa miongoni mwa madaktari wenye ujuzi katika hospitali hii yakitaiifa. Wenzakewengi walikuwa wamehamia ughaibu walikokwendakutafutamaisha. Mshaharawa o wamkiawa mbuzi uliwasukumanakuwatemanjeyanchiyao. Wengi wawaliohamiang'ambo walionavigumukubakikatika ajira ambayokivunochakekilishindwakumvushamtu hatanusuyakwanzayamwezi. Malalamishiyakulilia ujirawaheshimayaligonga

zimepita

kwenyemasikioyaliyotiwazege.Nakweliwanavyosema,mwenyemachohaambiwi tazama.Basiwalitazamahapanapalewakaonapenyemianyamatumaini,nao wakaiandama.

Hadileohiihamnalamlililofanyika.NdiyomaanaDaktariTabibuanarudi nyumbanitangukingiakazinihiyojuzialfajiri.Hafanyikwakuwatosheka,maana piayeyeanadukuduku.Anashakayamustakabaliwakeikiwamazingiranihayaya kumsoza,maanaumrinaounazidikumla.Japoanatianakutoa,mizaniyahesabu yakeimeasiulinganifu.

DaktariTabibuwaamanimfungwa.Ametekwanakuzuiwakatikakupendana kuchukiamambo.Nikamamtiuliodumaa.Anatamanibarabaranzurizalami. Anatamanimshaharawakumwezeshakukidhimahitajiyakenakutimizamajukumu yakeyakimsingi.Janaamesemanarafikiyakealiyeng'ambokwasimuambayosasa imetuliamkabalanye.Ingawamwenzakehuyualikuwamchangamfunakumdokolea haliyamaishayakuridhishakulegeninikamavilewanataalumakuenziwa,yapo vilevileyaliyomtiaunyongemoyoni.Upwekendiouliomtiafukutokuu.Lichayahela zotehizozakupigiwamfano,watuhawanamudawakutembeleananakujulianahali auhatakukutanatumkahawaniwakashirikimlo.Etinikilamtunahamsinizake. Halafuipochangamotoyahaliyahewa.Baridiyang'ambohaifanyimzahakatika kumtafunamtu.Nihalitofautinailealiyoizoea.

DaktariTabibualizitiakaulizarafikiyakekwenyemizaniyamoyowake. Akawazaikiwa kwelisiborakulemazwanamzizimougeninibadalayakuishikatikakinamasicha kuumbuliwanyumbani.Kishapundelilimjiawazolamarehemunyanyakenawengine kamayeyewaliofadhilimasomoyakekupitiakwaserikalinanjiyakodi.Je,siusaliti huu?Vipiaikimbienchikablayakuihudumiailhaliimemjengahadikuwadaktari?

Naje,wafanyakaziwakewanyumbaniwatakwendawapi?Atawaambiajekuwa sasahahitajihudumazaokwakuwaanakimbianchiyake?

Mawazoyakeyalikatizwanasimuiliyolianakumshtua.Alipoitazamaaliiona imeng'arakwamwangazauliowekawazijinalampigaji.Alifahamukuwaleohiitena dharuranyingineilikuwainamwalikahospitalini.Mwiliwakeulimsalitiingawamoyo wakeulimkumbushakuwalisilobudihutendwa.Hapondipoalipoiinuailesimutayari kusemanamwenzakeupandewapili.

"Haloo!"Sautinyororokutokaupandewapiliiliita.

"Haloo!"

"Naam!Dharuranyinginetenadaktari.Unaombwakuokoamaishamenginetena!"

"Haya.Ilamwanzonitahitajikumwagiamaji",napalepaleakaikatailesimu.

DaktariTabibualiingiahamamunihukukajifungataulokiunonitayarikuoga.

Aliyafunguliamajilakiniulemferejiuligomakutapikamaji.Ulikuwaumekaukakabisa.

DaktariTabibualiduwaapale.Aliufungaulemferejikablayakuigabafu.

- (a) Elezasababunnezinazowafanyawataalamukuhamianchizanje. (alama
4)
- (b) “Hakunamasikayasiyokuwanambu.” Thibitishakaulihiikwakurejelea
haliyawaliohamiang’ambo. (alama
3)
- (c) Fafanuaatharitatuzinazoikumbanchiyamsimulizikutokananauhamiaji
ng’ambowawataalamu. (alama3)
- (d) Elezamchangowateknolojiakwakurejeleakifungu. (alama
3)
- (e) Elezamaanazamsamiatiufuataokulingananataarifa. (alama
2)
- (i) kuyapamji
(ii) fukuto

2UFUPISHO:(Alama15)

Somakifungukifuatachokishaujibumaswali.

Wakenyawalipoipitishakatibampyawaliidhinishamfumowaugatuzi. Katika mfumohuu, mamlakayaserikalikuukatikauongozi, usimamizinautumiajiwarasilimalizanchi hupunguzwa. Kiasifulanichamamlakahutwaliwanamaeneoyaugatuzi. Sualahilihalikuzingatiwa katika katibayaawaliambapomamlakayoteyalikuwamikononimwaserikalikuu. Kutokana naupananawingiwamaeneonchini, iliiwiavigumuserikalikuukuhakikishakwamba kulikuwanausawawakimaendeleokatikasehemuzotenchini.

Kwamujibuwakatibampya, serikalikuuhainabudikuyasaidiamaeneoyoteya ugatuziili yawezekujinyanyuakiuchuminakuboreshahalizamaishazawakaziwake. Vilevileni jukumulakilaeneolaugatuzikuwekamikakatimadhubutiilikuchunguzana kubainisharasilimalizotekatikamaeneohusika. Hililitasaidiakuvumbuarasilimali ambazozinawezakuchangiakatikaustawishajiwamaeneohaya. Maeneohayapiyanatakiwakutafutambinuzitakazofanikishauzalishajinautumiaji warasilimalihizikwanjaendelevu. Mojawapoyambinuhiziniuongezajithamani katikarasilimaliyoyoteinayozalishwakwenyeeneomahususi.

Maeneomengiyaugatuzinchinihumuyanategemeakilimochaufugajikama mhimiliwauchumi. Lichayakuwanguzo, kilimohikihakijawahikupigiwadarubini vizurikwalengolakukiimarishailikiwanufaishewenyejikikamilifu. Aghalabu wafugaji

wengihuandamambinuzajadizaufugajiambazohaziwahakikishiiiongezekola mapato. Isitoshe, wafugajihawawanakabiliwanatatizokatikasokolamifugoambapo wengihupunjwanamatapeli. Pamojanahaya, baadhiyawakazihuuzamifugonjeya nchiwakiwawazimawazimabilakuwaziamatokeoyakitendohiki. Siajabukuwaona ng'ombe, ngamia, mbuzinakondoowakipakiwakwenyemalorinakusafirishwanjeya nchi. Ukwelinikwambajambohilinihatarisana, sikwauchumiwamaeneohusikatu, balipiakwaKenyakwajumla. Hiinikwakuwawalionunuamifugowazimawazima wanawezakuharikutowachinjanabadalayakekuwatumiakamambeguzakuzalisha mifugowao. Hapapanahatariyamaeneohayakupotezawatejakwanibaadayamuda huendawanaonunuamifugowakajitoshelezanakukosakujakununuamifugowengine. Haliikiwahivyo, maeneoyaliyotegemeasokohilihuendayakalipotezataratibu, na bilashakakupotezanatijainayotokananasokolenyewe.

Ilikudhibitihalihii, itakuwaboraikiwaviwandavyakuchinjiamifugonakupakia nyama vitajengwakatikamaeneohayayaugatu. Hililitawawezeshawakazikuuzanyama badalayakuuzamifugowazimawazima. Faukayahaya, maeneohayayatajikingadhidi yakupotezabidhaazinazotokananamifugo.

Hizini kamavilengozi, kwatonapembeambazobilashakazinanatijakuu. Ngozikwa mfano, nibidhaamuhimusanakatikasektayautengenezajiwamavazinamifuko. Viwandavinavyotumiangozikamamalighafivikijengwakatikamaeneohaya, wakazi wakewatanufaikasihaba. Mathalani, viwandavyakutengenezeaviatu, mishipi, mifukonanguovikianzishwa, wawekezajiwatalazimikakuanzishaviwandavingine vitegemezi. Kadhalika, nidhahirikwambabidhaazinazotokananangozihuhitaji kutiwanakshi. Kuanzishwakwaviwandahivibasikutazuahajayakuanzishwakwa viwandavyakutengenezearangi, pamojanamadukayakuuzabidhaayenyewe. Isitoshe, gundiyakugandishabidhaahiziitahitajika, hiviyokusababishahajaya kuanzishwakwakiwandachagundi. Matokeoyashughulihizizenikuzalishwakwa nafasianuwaizakazikwawakazi. Hililitakuwanamatokeozaidichanya, hususankwa vijana. Badalayakushirikiulevinaburudanizinazowahatarisha, watawezakujitafutia rizikikatikaviwandahivi.

Juuyahayo, mfumowaugatu utayawezeshamaeneohusikakuongezea thamaniutoajiwa hudumazakijamiinakiutawalakulingananamahitajiyamaeneohaya. Nimuhimu hatahiviyokuzingatiakwambakilaeneolaugatu zilinaupekeewake, navyo vipaumbelehutofautianakulingananamaeneo. Kunayaleambayoyataasisitiza usalama, mengineujenzinauimarishajiwamiundomsingikamavilebarabara, vituo vyaafyanahatataasisizaelimu. Lamuhimuniwakaziwamaeneohusikakubainisha nilipilitatekelezwakwanza.

Kinganakingandipomotouwakapo.Kufanikiwakwamfumowaugatuzi kutategemeajuhudizakilamkaziwaeneohusika.Nimuhimukilamkazikujionakuwa mmilikiwaeneozimalaugatuzinakuwajibikakatikakuliendelezakwahalinamali. Uwajibikajihuuunajumuishauteuziwaviongoziwenyemuonomzurinaambao watawawezeshakuyafikiamalengoyaoyakimaendeleo.

Hakika,mustakabalinauwepowaeneolaugatuziutakuwazaolamaamuziya wanaeneo.Vilevileufanisiwamaeneoyaugatuziutakuwamsingiwaufanisiwataifa kwajumla.

(a)Fupishaujumbewaayatatumwanzokwamaneno85-90.

(alama8,1yamtiririko)

Matayarisho: Nakalasafi:

(b)Kwakutumiamaneno75-80,bainishamasualaambayomwandishianaibuakatika ayatatumwisho.

(alama7,1yamtiririko)

□

MATUMIZIYALUGHA(Alama40)

(a)(i)Elezamaanayasautimwambatano. (alama
2)

(ii)Andikasautimwambatano inayotamkiwakwenyeufizi. (alama
1)

(b)Andikasentensiifuatayoupyaukibadilishanenuolililopigiwamstari
kuwakielezi.Komuameshonanguonzurinakuiuzasokoni.

(alama1)

(c)Tungasentensimojamojakubainisha:

(alama4)

(i)kihusishichawakati

(ii)kivumishichapekeechenyemaana,“bilakubagua”.

(d)Andikasentensiifuatayokatikahaliyakinishi.

Askariwasipopigadoriawalakushirikiananaraihawatakuwa wametuhakikishiasalama.
(alama2)

- (e) Bainishamofimukatikaneno:
    atamnywea
(alama3)
- (f) Andikasentensiifuatayokatikahaliyaudogo:
    Madebehayoyatasafirishwapamojananyundohizi. (alama
2)
- (g) Ainishavishazikatikasentensiifuatayo:
    Ingawamshaharawakesimkubwaanaikimufamilyayake. (alama
2)
- (h) Tungasentensitatukuonyeshamatumizimatatutofautiyakiambishi'li'.
(alama3)
- (i) Elezamaanayasentensiyamasharti.
(alama1)
    Tungasentensiyamasharti. (alama
2)
- (j) Tumiakiwakilishicha'a'unganifukatikasentensikuonyesha:
    (i) umilikaji (alama2)
    (ii) nafasikatikaorodhaaunafasikatikakundi
(alama2)
- (k) Tungasentensiyenyekikunditenzichenyemuundoufuatao:
    Kitenzikisaidizi, kitenzikikuu, nomino (alama
2)
- (l) Tungasentensibilikuonyeshamatumizimawilitofautiyakistarikirefu.
(alama2)
- (m) Unganishasentensizifuatazokuwasentensimojabilakurudiakitenzi.
    OsoreamempigiaNgunguisimu.NgunguiamempigiaOsosresimu. (alama
2)
- (n) Andikaupyasentensiifuatayoukibadilishavitenzivilivyomokuwanomino:

Mayakaanapotumbuizahuchekeshasana. (alama
2)

(o)Andikamaanatataneno:kanda.
(alama3)

(p)Andikavisaweivilivyanahau:endakombo. (alama
2)

4.ISIMUJAMII

Somamakalayafuatayokishaujibumaswali.

Hayang'ara...Ng'araleo!Nguomotomoto.Ng'araleokwabeirahisi.Hamsini
hamsinishati.Kuonanibure.Burekwabure.Shikamwenyewewujionee.Bei
nafuu.Beiystarehe.Hayahaya.Usikosemwanangu!Hamsa!Fifty!Hamsa!Fifty!
Hamsananyingine.

(a)Bainishasajiliyamazungumzohaya.
(alama2)

(b)Elezasifananezasajilihiikwakurejeleakifunguhiki.
(alama8)

102/2

KISWAHILI

Karatasiya2

LUGHA

Oct/Nov.2014 saa2¹/₂

□ UFAHAMU:(Alama15)

Somakifungukifuatachokishaujibumaswali.

Afisawaukaguziwaabirianamizigoalimrudishiachetichakechausafirinakubofyatarakilishi
yakekuashiriakuanzakumhudumiamtejamwingine.Dumaalikichukuachetichakechausafiri
kwapupa,kanakwambaanamtarajiamtukujakukibwakura.Moyowakeulitwetanakukisukuma
kidarichakekikembenusurakukipasua.Baadayakukihifadhichetihikindaniyamfukowake
mdogowakusafiria,alichapukamojakwamojahadichumbaniambamowasafirihungojea kuivakwasafari.

SikwambaDumanimwanagenziwasafarizaUghaibuni.La!Hasha.Amekiavilelevyaangakwa
mudawamiakaisiyopunguakumisasa,tangualipochukuliwakijijinimwaoakiwanaumriwa
miakakuminamiwili;mjombawakeanakujakumtafutiaakazi.Kazialiyopatailimtiatumbojoto
mwanzoni,akatakakutoroka,atokomeekokotekule.Fikiriawewe,ndiosasaumetokakwenye
mbelekokyamamayako,ubwabwawashingondiounaanzakukutoka,kishaujekutoswa
kwenyekaziyakuvunamajanikwenyeshambakubwalaBwanaMali,majaniambayo
unapopatafursayakuyatafunayanakufanyakujihisikamatiarainayoeleaangani!Kisha

baadayeupagazwekaziyakuyauzamazanihayohayo,pamojanaungaunaohifadhiwakatika vifukovidogovyakuvutia,kwenyesokolasirinahatashuleni!Hatahivyowalisemawasemao kwambapapokwapapokambahukatajiwe,nakinolewachohupata.

Dumaalipatawalimu,akafunzwajinsiyakuyatumiamajaninaainambalimbalizaungaili kuitulizanadharinadhamiriyakeambayoawaliikimsumbuasana.Polepoleuleutuna ulimbukenioliokuwanaouliyeyuka,akatwaamoyowajiwenakuikumbatiakazihiikwadhatiya moyowake,moyoniakijiambiakuwahayondiyomajaliwayake."IkiwahuusiutashiwaMungu, kwaniniakalitumagonjwakuwakuwauwazaziwangu,mmojabaadayamwingine?Kwanini akawaachaakinaamikunipokakidogokilichobakizwanamatibabuyawazaziwangu?Kwanini asimtumemtukujakuniokoanilipoingizwakwenyebiasharahiinamjombaPapa?"Duma alijiulizamaswalihayamfululizo.Hatimayealiihalishakaziyakekwakusema,"Kazimbisi mchezomwema"

Dumaalipopatatajiribayakutoshakupambananawalindausalamawenyemachoyakipanga, mwajiriwakehakusitakumtumiakwenyesafarizakusafirishashehenakwenyemasokoya ng'ambo.Maranyingialiponeatundulasindanokutiwambaroni.Wakatimwinginemashineza ukaguziziliwezakunusashehenayake,akalazimikakulainishaviganjavyamaafisawakuwa forodha.Kilamaraalijiambia,"Hiikazinihatari,nikipatapesazakutoshakuufukuzauhawinde nitang'atuka."Hatahivyo,Dumatayarialikwishakuwasikiolakufa.Alikuwaamedidimiakatika ulanguziwadawazakulevya,ulanguziambaoulikuwaumemwingiakwenyemishipajinsidawa zenyewezilivyokuwazimegeukadamuinayousukumamoyowake.Badalayakuacha,yeyena mwajiriwakewalizuamikakatimipyayakusafirishashehena.

Safariyaleoilipoiva,Dumaalifanyakamaalivyoagizwanamwajiriwake.Asubuhina mapemaalibugiashehenayake,kooikakubalikuisafirishahaditumboniambapouchango wakeuliombwakuihifadhihaditakapofikawakatiwakuitapikashehenahiyoUghaibuni. Fungulililobakililitiwandaniyabegilakusafiria,katikatiyanguo.Dumaalitarajiakwamba atampatajamaawakewakawaidakwenyeforodha.Akajiambiakwambahataasipompatahuyo jamaaanawezakuitoashehenahiyohiyokamakafarakwamaafisawausalama.Dumaalikuwa nabahatiamtendekumpatahuyojamaawake,pamojanaafisawausalamaaliyejuananaye kwavilemba,akafanikiwakupitishashehenazakebilakujuakwambayakeyaarubainimefika. MaratuDumaalipotuwakwenyeuwanjawandegewaKamata,PolisiwaKimataifawalimzingira. Mimwekoyakamerazawanahabariilitishiakuyapofuamachoyamtumwahuyuambaye alikuwashartiauawekwakukubalikutumwa.Vikukuviwilivikubwawilivirembeshaviwikovya mikonoyakeambayoaliiikabidhikwamaafisahawakamaanayekubalikuwajibikiakosalake. Nchinimwakemwajiriwakealipigakidokoalipotazamakadhiahiikwenyeruninga. Akasema,"Bloodycoward!Howcouldheallowhimselftobecaught?"

i. Hukuukitoamifanomitano,onYEShajinsihakizakibinadamuzilivyokiukwakatika kifunguhiki.

(alama5)

ii. Andikavyanzovinnevyamaovuyakijamiikwamujibuwataarifa (alama4) iii.

"YaliyompataDumanimwibawakujichoma?'Thibitishakaulihiikwa

Kutoamifanominne.

(alama4) iv. Elezamaanazamsamiatiufuataokulingananakifungu: (alama2)

i. wenyemachoyakipanga

5. zimegeukadamuinayousukumamoyowake

□ UFUPISHO:(Alama15)

Somakifimgukifiatachokishaujibumaswali.

Sualalajamiikujitoshelezakwamahitajiyachakulanalishenijamboambalohalinabudi kushughulikiwakwadhati. Chakulanimojawapoyamahitajiyakimsingiyabinadamunakila mjaanahakiyakupatachakula,nasichakulatu,balichakulachenyevirutubishomuhimu. Nchiisiyowakimuraiawakekwachakulanisawanang'ombealiyeshindwakumnyonyesha ndamawake.

Kwamudamrefu,viongoziwamekuwawakipambananatatizolaukosefuwachakula.Msimuwa kiangaziunapobishahodi,watuwengi,hasawalewahitaji,hupukutikakutokananamng'atowa njaa.Japoserikalinawafadhilihutumavyakulavyamsaadakwajamiizilizoathirikazaidi, chakulahikihuwakamanguoyakuazima,nabilashakayakuazimahaikidhihaja.

Mojawapoyavyanzovikuuvyauhabawachakulanikiwangochachinichauzalishajinauhifadhi wachakulachenyewe.Ziposehemunyinginichiniambazonikame.Sehemuhizihukabiliwana ukosefuwamajikwani,amamvuahainyeshi,aunaponyeshahaitoshelezimahitajiyamimea. Mimeamingihujikaukiawamichanganakudhihakijuhudzawapanzi.Ziposehemukatika nchihiiambazohuendakwamisimuhatazaaidiyamitanobilakupatazaololotekutoka mashambani.Haliikiwahivimakaliyauhitajihuzidinawakaziwasehemuhizihulazimikakuwa wategemezikwamajiraninaserikali.Wenginewanapokosachakulakabisahuazimiakula visivyoliwa.Wanaamwalambwabaadayakukosalamama.

Halikadhalika,japoziposehemunyingineambazohazinatizolaukame,mbinunasizakilimo husababishautoajiwamavunohaba,hivyokutojitoshelezakwachakula.Bilashaka wanapopandaovyo,wanaavunaovyo.Kunawakulimaambaohupaliliammomonyokowaudongo kwakulimakandokandoyamito,kupandazaolilelilekatikasehemuileileyaardhimiaka nendamiakarudi,nakutopandamimeaambayohukingatabakalajuulaudongodhidiya kumomonyolewanamajiaupepo.Matokeoyahayyanawezakutabiriwa;udongowenye rutubahuoshwanamashambakutwautasaambaohuzidishakuzalishwakwachakulahaba. Wakulimawenginehukaidiwitowakupandamimeaambayohustahimiliukamekamavile mibaazi,mihogo,mtama,ulezinawimbi.Baadhiyawafugajihufugamifugowengiambao hushindwakustahimilikiangazi.Siajabukupatakwambakatikabaadhiyamaeneo,mizogaya ng'ombenahatangamiaimezagaakote,tanurilakiangazilinapofanyakaziyake.

Sehemuninginezimebarikiwakwaukwasiwachakula.Hatahivyo,baadhiyawakaziwa sehemuhizihawanamwaokuhusuumuhimuwalishebora.Wapowanaodhanikuwachakulani chakula,boratumbolipatehaki.Hawahulavyakulakamavileviazi,mahindi,nawengine nyamabilakujuawanahitajivyakulavyenyevirutubishomuhimu,yaani,wanga,protini, vitamininamadini.Wapowanaodhanikuwaprotinipekeeninyama.Hawahulanyamamawio namachweo,matokeoyakiwakuambuliamongjwakamavileshinikizoladamu.

Katikakukabiliananatatizolauhabawachakula,serikali,kupitiawizarahusika,imeanzisha miradiyakuhakishakuwakunauzalishajiwachakulakwakiwangochakuridhisha.Visima vyamajinamabwawayamechimbwakatikasehemukameilikunyunyiziamashambamaji. Baadhiyawakulimawameanzakupandamimeaambayoinapevukanakutoamazaoharaka.Ipo mimeayakuatikaambayohutoamatundabaadayamudamfupi,hivyokusaidiakupunguza makaliyanjaa.Wafugajiwenginewameanzishamiradiyakufugakukuwakututumuliwa.Hawa hukuanakukomaakwamudamfupinahuwezakutoanyamanamayai.Wafugajiwakuku hawahuwezakuwauzakununaainanyinginevyakula.

Wakulimapiawanahimizwakutumianjiazakisazakuzalishanakuhihifadhichakula.Chakula kinapohifadhiwavyema,hatamvuaisiponyesha,raiahuwezakujitegemea.Ikiwamaghalaya halmashaurizakuhifadhichakulanchinihayahifadhichakula,maranyinginchihulazimika kuagizachakulakutokanjekiangazikinapojiri.Aidha,chakulakisipohifadhiwavyemahuishia kuharibikanakuhasiriwanaokila,ikawamsibajuuyamwingine.

Nimuhimukufahamukuwajukumulakupambananaukosefuwachakulanilakilaraia.Haliya kungojeakilamarakulishwanaserikaliinatufanyakuwawategemezaidi.Wakulima wadogowadogo.ambaohuuzavyakulavyaokwabeiyachinisanamaratuwanapovitoa mashambaniwanapaswakujiasadhiyamazoeahayanakujuakuwaakibahaiozi.Wanaoishi katikasehemuzenyevinamasiwasaidiwekuzitunzasehemuhizinakuzitumiakwanjia endelevu.Vijanawahimizwewawaungewazeemkonokushughulikiakilimokatikasehemuza mashambanibadalayakuhamiamijinikutafutakazizaajiraambazonihaba.Wanaoishimijini naowajifungenirakutumianafasiwalizonazokuendelezakilimochabustani.

□Fupishaujumbewaayatanozakwanzakwamaneno100

(alama9,1ya

mtiririko)

Matayarisho.....

Nakalasafi.....

- Kwakurejeleaayatatumwisho,elezanjiasitazakukabiliananauhabawa chakula.(maneno85) (alama6,1yamtiririko)

Matayarisho.....

Nkalasafi.....

• MATUMIZIYALUGHA:(Alama40)

1.(i) Elezamaanayasilabi. (alama2)

(ii) Andikanenolenyemuundoufuatao: (alama1)

irabu+konsonanti+konsonanti+irabu

2. Ainishavitenzikatikasentensi: (alama3)

Ndegeyutaabani,hatahivyoanajaribukujinasua

3. Geuzasentensiifuatayokwakufuataamaagizo. (alama2)

Wachezajihawakuhezampirakwasababuyamvua.

Anzakwa:Mpira

4. Andikasentensiifuatayokatikawakatiujaohalitimilifu.

Dobihuwapigiawatunguopasi.

(alama2)

5. Andikasentensiifuatayoupyaukizingatiakinyumechamaneno

yaliyopigiwamstari.

(alama2)

Uborawakazizaoulifichikabaadayakuanzishwakwamradiule.

6. (i) Elezamaanayakirai. (alama2)

(ii) Ainishaviraivilivyopigiwamstari.

Zanahizimeundwanamafundiwenyeustadimkubwa.

7. Kinganihaliyakuzuiamadharafulani.Andikamaananyingine

mbiliza'kinga'.

(alama2)

8. Changanuasentensiifuatayokwakielelezo Chamatawi.

(alama2)

Lililimwavizurisana.

9. Bainishamaanambilizinazojitokez katikasentensiifuatayo: (alama 2)

Wakimbiziwalisemakuwawalitamanikurudikwaomwakahuo.

j) Elezasifambilizasautiifuatayo:dh. (alama

2)

k) Andikasentensiifuatayokatikaumoja.

(alama2)

Haowenyewehawakuzingatiamafunzoyalishebora.

l) Tungasentensimojakubainishatofautiyakimaanakatiya gharamanakarama. (alama2)

m) Kanushasentensiifuatayo: (alama2)

Wanafunziwaliingiadarasani,wakatoavitabuwakaanzakusoma.

n) Tungasentensimbilikuonyeshamatumizimawilitofautiyanukta pacha.

o) Tumianominoyajamiikuwakilishamanenoyaliyopigiwamstari (alama1)

Nzigewengisanawalivamianakuharibumimea.

p) Onyeshavisawevyamanenoyaliyopigiwamstari (alama2)

Washirikiwotewalituzwamedalibaadayamchuanohuo

q) Nominozifuatazozimokatikangeligani?

i)Furaha (alama1) ii)Nyasi (alama1)

r) Unganishasentensihiziukitumiakiunganishichakinyume (alama2)

Wananchiwalikabiliwanahatari

Wananchiwaliendeleakuwaokoamajeruhi

s) Andikaupyasentensiifuatayoukianziakwayambwatendwa (alama2)

Wafugajiwaliwakatiang'ombewotemajaniyamtihuo

□ ISIMUJAMII(Alama10)

i. Umepewajukumulakuwazungumziavijanawenzakokuhusuumuhimuwa uwekezaji.Fafanuasifatanozalughautakayotumia.

(alama5)

ii. Elezasifatanozasajiliyakidini (alama5)

102/2

KISWAHILI

Karatasiya2

LUGHA

Oct/Nov.2015 saa2¹/₂

KISWAHILILUGHA

1 UFAHAMU:(Alama15)

Somakifungukifuatachokishaujibumaswali.

Sikumojanilikakumwonababuyangukulekwetukijijinibilakumtoleataarifambele. Nilipofika nilimkutaamevaamagwandayakeyaliyokulachumvihadiyakakinai. Alinitazamahukuakitabasamu akisema, "Tabiahiiyakujakwakobilataarifautaikoma. Ukiendeleahiviutakujakwendakwawakwe wakoupatendiowanakwendauchi"

Kaulihiiyababuilinifanyakucheka. Tulisalimianahukutunapiganapambaja. Harufuyamanukato niliyojirashiaasubuhihiyoilikutananakuchanganyikanaharufuyajasholake. Baadayetuliingiandani, tukaketikwenyemakochiyaliyokuwayameanzakuonyeshadalilizakuchoka. Baadayakuulizana habari zakimsinginitakakujuaalipokuwanyanya. "Nyanyakoameendakumwonajiraniyetumgonjwa. Amepataajaliakitokamjinialikokuwaameenda kuwatembeleawajukuuwake. Rahayoteyakuwaonailigeuka karaha." "Alinyamazakidogo, akaguna, kishaakaendelea," Barabarahizi, sijuimwaziita 'haibei', zimewala watuwetu. Huwezikuwahesabiavidoletena."

Kwamudanilikosalakusema. Nilionaniubadilimkondowamazungumzo. Nilianzakwa kumwelezakuwamazingirayakijijiniyalipendeza. Kwakwelimandhariyaleyakijanikotehadiupeowa machoyalinisisimuasana. Sautizandegezilikuwamfanowamuzikiwachiniuliochezwaalikuyapamba mazungumzoyetu. Maramojamojanilitekwanasarakasiyajogooaliyetanuamabawayakenakukaribia kuzungumza, utadhaninisautiyamwanadamu. Nilipokuwaninamtazamayulejogoo, nilishtukia mkonowababuukiushikawangu, akaniongozanjeakisema, "Hainahajakuyamezamezamate. Huyu jogooniwako. Leotutamfanyakitoweokwaajiliyako. Najuakulemjini mnakulakukuwamiigizotu. Faidayaokwamwiliniduni."

Tulishirikianakumkatayulejogoolakinibaadayamudanilichoka. Moyowanguulikuwaunapigakwa nguvuajabu. Nilionakisunzi, nikakaa. Nikiwaninajipumzishachiniyakivulichamperanilisikiasauti zawatotwaliokuwawamejiunganababukumkatayulejogoo.

Tukiwatusubirichakulachamchana, nilionahiikuwafursamuftikumwelezababukwamba nilifikakusudiniendenayemjini. Nilipolitamkatuhilialichekasana. Aliniambia, "Mjiniwenunyinyi. Sisi watuwashambarahayetunikufukuzananakazihizisasulubu. Kwendakukaamjini nanguvuzotehizi faidayakenini? Nasikiasikuhizihukomjinikunamisongamanoyamagariisiyoisha. Kunahajagani kwendakushindakwenyegarikuharibumudawakokwasababuyamsongamano? Mimihapakwangu nikitakakwendakuzitekelezashughulizangusipatikizuizi. Ninakwendatu."

"Sikilizababu," nilimwambia, "mjiunarahayake. Winglwamagariniisharayamaendeleo. Uwezowakifedhawawatuukojuukulikowahapakijijini. Leohiimtuakipatwanadharuraya ugonjwahapa, kijijikitafanyatakilifukumfikishahospitalini. Mjiniusafriupokilamahaliwakati wowote." "Kulemjini mnadaikuonamwanganakuujuaustaarabuilammenoa," alisemababu, "maisha yenu, afadhalingegewarukaoangani. Nikamamnachupakutokaupandemmojahadi mwingine, kanakwambamnaendeshwakwanguvuzamtambousioonekana. Jamaahawajuani tena. Miziziyenuhamuitambui. Mmekuwamithiliyamitiinayopendezalakiniisiyonamiziziya kutosha. Upepohafifuu vumapoinalemewanakujibwagachini. Je, huondioustaarabu? Ustaarabukwetusisiwatuwahapakijijini mtukuwaamkuawenzakekilakukicha. Ni kujulianahali. Nikuombanakibabachaungaaukibakulichamboga. Tunaishitukijuana, si

majinanasuratu,balipiahataupishiwetu.Nyinyimnaishipasinakujuamajiraniwenu.Je,wewehukuonahatakukuwanguhawawanatangamana?"

Swalihilililipoachiliwanilihisikamaaliyetwikwananga.Kijashochembambakilinitoka.Kwa bahatinzurimezailikuwaimeishakuandaliwa;kipindichakupambanamezanikikawadia. Nilipokuwanikilanilitambuakitukimoja;yulekukualikuwanaladhayakupendeza,tofautina tuliozoeakuwalakulemjini.Ilanililolionatunikuwaalikuwamgumukidogo.Nilipokuwa nikilifikiriahiliniisikiasautiyababutena.

"Chungaasikung'oemeno.Huyunikukuhasa.Atakusaidiakuimarishameno.Hutakuwanahajaya kwendakumwonadaktariwameno.Sisihapahatakushirikichakulakunatukumbushakuwa kilashughulinikazitosh.Hatunamudawakulazadamu."Alichukuabilauriyamaji,akapiga tama,kishaakaendeleakuinyofoasimayakeyabada.

- (a) Hukuukirejeleakifungu,fafanuafaidasitautakazopataukiishishamba. (alama6)
- (b) Elezamtazamowawahusikawafuataokuhusumji:
- (i)msimulizi (alama3)
  - (ii)babu (alama4)
5. Andikamaanayafungulifuatalolamanenokwamujibuwataarifa:(alama1)
kwendakwawakwewakoupatendiowanakwendauchi
6. Andikakisaweche: (alama1)
Nilionakisunzi

2 UFUPISHO:(Alama15)

Somakifungukifuatachokishaujibumaswali.

Katikaulimwenguhuutunaoishiwenyehakahekanyingi,mwanadamuanaendeshwana maishamfanowagurudumulagari.Kwawatuwenyekufanyakazikatikamazingirayaofisi ambapowanaketimchanakutwa,mazoezinimuhimusana.Baadhiyawatuhuonafahari wapigapotainakuelekeaakutokakazinikwagari.Tabiahiiyamwanadamuinamsahaulisha kuwamwiliwakeulidhamiriwakufanyamazoeziyaviungokwakutembeaakufanyakazi zenyekuhitajimisulikupashwamoto.Watuwengihawanahabarikuwamazoeziyanafaidatele kwao.

Wataalamuwasayansiwamebainishakuwawatuwanaoidhikimiiliyaokwamazoeziyamara kwamarahuishizaidikulikowasiofanyamazoezi.Watuhawahuwawamokatikahalinzuriya afyanawenyenguvukulikowaleambaohawaishughulishimiiliyaokwamazoeziaukazi zinazohitajiutumiajinguvu.

Nidhahirikwambamazoezihuchocheakuundwakwaselimpizaubongo.Utafitiwa kisayansiumebainishakuwasehemuzaubongozenyekusisimuliwakwamazoezindizo hutekelezajukumulakukumbukanakujifunza.Bilamazoezisehemuhizitashindwa kukumbukaakujifunzamaarifamapya.Vilevile,imethibitishwakwambawatuwanaoshiriki

shughulizenyekuwahitajikutumianguvuhutiaforatikamamboyanayowahitajikukumbuka. kufanyamaamuzi,pamojanakusuluhishamatatizo.

Halikadhalika,mazoezihuimarishasiha.yabinadamu.Mathalani,matatizoyamoyoyanaweza kukabiliwakwakufanyamazoeziyaviungo.Kufanyamazoezimarakwamarahuufanyamoyo kuwaimaranakuwezeshakutekelezajukumulakeipasavyo.Ifahamikekwambamoyowenye sihahuwezakupigakiasikikubwachadamubilayajuhudikubwa.Hilibilashakalitamkinga binadamudhidiyakulemewanakazi.

Isitoshe,kushirikimazoeziaushughulizenyekutumianguvumarakwamarahuuwekamwili katikahalinzuriyakupambananamagonjwa.Utafitiwakisayansiumeonyeshakuwashughuli kiasizinazomhitajimtukutumianguvu,pamojanaupunguzajiwauzito,nauzingatiajiwalishe bora,huwezakupunguzauwezekanowakupataugonjwawakisukarikwabainayaasilimia50 na60.Mazoezihayapunguzitushinikizoladamu,balipiahatariyakupatakiharusi.Aidha, kufanyamazoezimarakwamarahusaidiakudhibitiuzaniwamwili.Mtuanapokulakiasicha chakulakinachozidimahitajiyakeyakimwilihuwezakupinenepanakushindwakutekeleza majukumuyakimsingi.Mazoezihusaidiakuzichomakalorizisizohitajikamwilini.Hatuahii, lichayakusaidiakupunguzauzani,huvisisimuaviungovyamwili.Matokeoyahayani utendakaziwahaliyajuubilakuchoka.Vilevilemwiliunaofanyamazoezihaudorori.Umbola mtuanayefanyamazoezihupendeza.

Juuyahayo,kufanyamazoezimarakwamarahusaidiakujengamisuliyenyenguvu.Misuli inapokuwananguvutunawezakulifanyajambokwamudamrefubilakuchoka.Mbalinamisuli kuimarika,mazoezinashughulizinazohitajiutumiajinguvuhusukumahewanavirutubisho kwenyeviungomahususivyamwilinakuvisaidiakufanyakazivyemazaidi.

Halikadhalika,mazoezihusaidiakujengamifupa.Kadiribinadamuanavyoshirikikatikashughulikama vilekuruka,ndivyoanavyoiiimarishamifupayake.Shughuliyaainahiihuipamifupauzito ambaounaiwezeshakukuanakujengekaikiwananguvu.Mazoezipiahukawizakudhoofika kwamifupa. Kunyooshanyooshaviungonakohuchangiakuufanyam^ilikuwaimaranawenyekunyumbuka. Halihiiyamwilihupunguzauwezekanowakupatamajeraha.Mwiliusionyumbukahumfanya mtuashindwekutekelelahatashughulinyepesizinazomhitajikutumianguvu.Siibrakupata kwambakuitekelezashughulindogotuhumfanyamtukupatamaumivu.

Utulivuwaakilinaohuwezakupatikanakwakufanyamazoezi.Imebainishwakwambakufanya mazoezikwaangalaudakithelathinikwamudawabainayasikutatunatanokwawiki hupunguzakwakiasikikubwa,dalilizaunyang'onyevu.Naje,wajuakwambakufanyamazoezi husaidiakupatausingizi?Mazoezinimfanowabembeainayokutulizanakukupausingizi.

Mkeninguo,mgombakupaliliwa.Naomwiliwabinadamu,kamamgomba,unahitajikushirikishwa katikamazoeziilikuuwezeshakuwanahamuyakutendakazi.

- (a) Kwakurejeleaayatanozakwanza,elezamatatizoyakiafyayanayowezakupatikana kwakutofanyamazoezi.(maneno100)

(alama9,1yamtiririko)

Matayarisho

NakalaSafi

- (b) Fupishaujumbewaayatanozamwishokwamaneno80. (alama6,1yamtiririko)

Matayarisho

Nakalasaifi

3 MATUMIZIYALUGHA:(Alama40)

(a) Andikasautizenyesifazifuatazo:

(alama2)

i. nazaliyakaakaalaini..... ii.

kikwamizoghunachamdomonameno.....

iii. irabuyanyuma,wastani.....

iv. kiyeyushochakaakaagumu.....

i. Bainishasilabikataneno:wanyweshavyo. (alama1)

ii. Andikaupyasentensiifuatayokwakubadilishanominozilizopigiwamstarikuwa vitenzi.Wafanyakaziwotewatafanyiwata mini |ilikupatasuluhuyamatatizo hayo.

(alama2)

i. Andikasentensiifuatayokatikaumoja.

Mkihifadhinafakahizovizurimaeneohayayatakuwanavyakulavyakutosha.(alama2)

▪ Andikanenomojalenyemofimuzifuatazo: (alama2)

nafsiyakwanzawingi,wakatiuliopita,yambwa,mzizi,kaulitendesha,kaulitenda

▪ Tungasentensikuonyeshamatumiziyafuatayoyaneno:kama (alama2)

5. kiunganishi

6. Kihusishi

▪ Tungasentensiyenyekishazikirejeshiambachonikivumishi. (alama2)

▪ Andikasentensiifuatayokatikahaliyaukubwa.

Nyumbahizozilijengwambalinamjiule.

(alama1)

(i) Tungasentensiyenyemuundoufuatao: (alama2)

nominoyajamii,kiraikihusishi,kitenzikishirikishi,kielezichamahali

(j) Andikasentensiifuatayokulingananaagizo. (alama1)

Chakulakinachozalishwakwanjazakiasilikinaviinilishevingi. Anzakwa:Viinilishevingi

(k) Tumia viwakilishibadalayanominozilizopigiwamstari.

Mtaliatazurumbuga.

(alama1)

(l) Akifishasentensiifuatayo:

basimwananguakasemadaudihivyondivyotunavyowezakufikiavision2030

wewewaonaje

(alama3)

(m) Unganishasentensizifuatazokwakutumiakiunganishichawakati.

Betialijishindiatuzo.Betialishirikatikautunzajiwamazingira.

(alama1)

(n) Tumia'kwa'katikasentensikuonyesha: (alama2)

(i) sababu

(ii) pamojana

(o) Changanuasentensiifuatayokwakielelezo chamatawi.

- Mvuailinyeshatulipokuwatukilima. (alama3)
- (p) Andikasentensiifuatayokatikakauliyakutendewa.
MalikalipulizasiwaakiwakwaShaka. (alama2)
- (q) Onyeshamatumiziyakatikasentensiifuatayo:
Mumbialitiaembekapunilikaiva. (alama1)
- (r) Andikasentensiifuatayokatikahaliyamazoea.
Mmomonyokowaudongoulipozuiliwamashambayalinawiri. (alama
2)
- (s) Tungasentensimojakutofautishamaanayavitonafito. (alama2)
- (t) Methali:Mzigowamwenzionikandalausufi,huambiwamtuanayezidharau
shidazawengine.Mtuasiyetambuakuwakunawenginewanaowezakulimudu
jambokulikoyeyehuambiwamethaligani?
(alama1)
- (u) Bainishakiimanachagizokatikasentensiifuatayo:Mwenyewealikipenda kwadhati.
(alama1)
- (v) Tunatumiakihisishi"makiwa"tunapotakakumtulizaaliyefiwa,na.....
tunapotakamtuatupishe. (alama1)
- (w)Tungasentensiyamashartiinayoonyeshakwambatendolilifanikiwakwasababu
yakufanikiwakwatendolingine. (alama1)
- (x) Andikanahauinayojumuishaujumbeufuatao: (alama1) kumzuiamtukupatakijapohunahajanacho
- (y) Shumbinikwaudongo,.....kwachumvi,na .....kwamtama..... (alama1)

4 ISIMUJAMII:(Alama10)

Somamakalayafuatayokishaujibumaswali.

Mtul:WewenjooHapa!(Kwasautikubwa.)Fanyaupes!

Mtull:(Anakimbiambio)NajaSir.

Mtul:(Anamtazama.)Unajifanyamwerevu?

Mtull:HapanaSir...eh...afande.

Mtul:Jina?

Mtull:SamwelKibao

Mtul:(Hukuanaandika.)Letekitambulisho.Mtull:

SinahapaSir:

Mtul:Hunakitambulisho?Utafanyiwabookingvipi?Mtull:

Naomba...

Mtul:Naomba!Naomba!Unaombanini?Wazururajikamanyinyitunawajua.
Mnajidaihamjuikunacurfew.Mnajiponzawenyewenakuwahasiriwenzenu.Kisha,
"Serikalisaidia".Usiniharibiemudawangu.(Akiashiria)Ingiandani!Utakuwa
mgeniwetuleo.Tutakukirimuchakulanachumba.(Anamsukumandani)

•Bainishasajiliyamakalahaya (alama2)

•Elezasifananezasajilikurejeleamakalahaya (alama8)

102/2

KISWAHILI

Karatasiya2

LUGHA

Oct/Nov.2016 saa2¹/₂

LUGHA

UFAHAMU:(Alama5)

Somakifungukifuatachokishaujibumaswali.'

Ulimwenguunatakiwakuzuambinuzakulitatuatatizolaufukaraambaoni
kikwazokikuujuhudizamaendeleo.Ufukaraunayakabili•mataifamengi
yanayoendeleanakuyatosakwashidanyingihukumataifayamagharibiyakizidi
kupigahatuakubwazakimaendeleo.tuiliyopokatiyaraataifayanayoendeleana
yaliyoendeleainaendeleakuongezekakilasiku.

Miongonimwasababuzinazochangiakatikaufukarahuunipamojanaufisadi, uongozi
turathizakikoloninauchurniunaotegemeakilimoambachohutegemeamvuaisiyo
kutabirika.Vilevile,mataifayanayoendeleayanaidadikubwayawatuinayoupiku uwezo
mataifahusika.Pamojanahaya,mataifahayahayanauwezowakuwakomboaraia wakekwa
katikalindilaumaskinihuunaokithiri.Ukoseluwaelimunanafasiadimuzakazi hurhan
katikatatizohili

Niwazikuwaufukaraunaatharihasikoteulimwenguni.Aghalabu,ufukara
huchipuzamabaya.Nirahisikuwashawishiwananchimaskinikushirikatikauhalifuill
kujininasuanakwenyelindilakimaskini.Udhaifuhuuuwezakuzaambeguya
kuatikamuovuyaukiwemougaidi.Mataifayaliyoendeleayanatakiwakuyaburaimadeni
yanayoyadaimataifayanayoendelezanjiamojayakupambananaufukara,Mataifa
hayamaskinihutumiaasiHmiakubwayamapa.,kitaifakuyalipiamadenihaya.Halfhii
imeyafanyamataifahayakushindwakujikwamuakuwakwenyeminyororoyaufukara.
Njanyingineyakuyasaidiamataifahayanikukubaliruzukuzakimaendeleobadalaya
mikopokwanchihusika.

Mataifayanayoendeleanayoyanatakiwakuchukuahatuakatikakuwanusuru
raiawakekwakwenyedhikihii.Nishartiyaibukenamikakatikabambeyakupambana

naufukara.it,nafaidakubwaiwapomataifahayayataundaserazinazotambua
ufukarakamatatizolinalozikabilinakuwekamikakatiyakuwaokoaraiawakekutoka
kwenyetatizohili.Piun.mikakatihiiinikuzalishanafasizakazi,kuimarishamiundo
msingi,kuendelezaelimuinayokutatuamatatizomaalumukatikajamiinakupamia
viwanda.Kunapiahajayaviongoziwaangalifuilimfumowasokohuruambao
unaendelezwanamataifayaliyondelcachanzochakufakwaviwandaasilia.Maamuzi
yoteyaserazakiuchumishartivauhalisiawamaishayaraiauwamataifahaya.

- (a) Elezaatharizamadenikwanchizinaoendelea.
- (b) Kwaniniumaskiniunatawalamataifayanayoendelea?
- (c) Mwandishianatoamapendekozoyapikwamataifayanayoendeleakatika kutatua laufukakra?
- (d) Mfumowasikohuruunamatharaganikwamataifayanayoendelea?
- (e) Tajavisawevyamanenoyafuatayokamayalivyotumikakatikakifungu.
(alama3)
  - (i) turathizakikoloni
  - (ii) kuatika
  - (iii) kuyaburai

2. MUHTASARI:(Alama15)

Somakifungukifuatachokishaujibumaswali.

Taifahuundwanawatuwanaoishikatikanchimojanawanaojitambuakisiasa kamawatuwalionamwelekeo,maononahatimasawa.Utaifahujengwakwenye misingiyamapenzikwanchi.Utambuziwacheo,eneo,hadhi,ranginahatamakabila wanakotokaraiawataifamojasichanzochakuwatanganisha.

Nchimojahuwezakuundwanawatuwalionatofautichungunzimazikiwemo tofautizakikabila,kitabakanakimawazo.Hatahivyo,watuhawuhanakitumfano wagundikinachowaunganishanakuwafanyakuoneafaharinchiyao.Watuhaohuwa nafalsafanaimanisawakamataifainayoashiriwahasawimbowataifa,Hatahivyo hayayotehayawezikuwafikiakatikakiwangochakuundata'ifa.

Uzalendondiomhimilimkuuwautaiifa,Uzalendonimapenzialiyonayomtukwa nchiyake.Mapenzihayahumwongozamtukatikamawazoyake,itikadiyake, matendoyake,matamamcyakenamkabalawakekuhusunchinahatimayanchiyake. Mzalendohawezikushirikatikamatendoyanayowezakuileteanchiyake maangamizokwavyovyotevile.

Mzalendo huongozwanamwengewawema. Mzalendo hawezi kushirikikwenye shughulizo zote zinazohujumumshikamanowakitaifa. Yeyehatawaliwinaubinafsiwa kutakakufaidinafsiyakenayajamiiyake finyu. Matendoyake yote huongozwanari yakuiboreshanchiyake. Anayeipendanchiyake hujiepushanaulafi wakujilimbikizia mali. Yukoradhikuhasirikamraditaifalake linufaike.

Utaifaninichea aliunaopalili wakwauzalendo, kuepuka chuwanafsinata asubi hasizikuwepozakibilanaubinafsi. Halihii inapofikiwa, hatimayataifana mustakabali warai awake huwawenyematumainimakubwa.

a) Kwamaneno 40-50 dondo asifakuuzautaiifa (alama 6, 1ya mtungo)

Matayarisho
Nakalasa fi

b) Ninimisingiyakutathmini mzalendo? (Maneno 60-70) (alama 9, 1, yamtitiriko)

Matayarisho
Nakalasa fi

3. MATUMIZI YALUGHA: (Alama 40)

a) Tumianominoyoyotekatikangeliya 1-1 Kutungasentensi

b) Ninimaanayasilabi

Irabu+konsonanti+konsonanti+irabu

c) Tungasentensi hii upyakwakufuataamaagizo

wasichanawanaingidarasanikwaharak. (andikakinyumechake)

(alama 2)

d) Tambuaki ambishi awalinatamatikatineno: Alalaye

(alama 2)

(c) Ainishavivumishikatikasentensi hii.

Mzee mwenyeweni mkongwena amepe wazawadikwakuwashambalake lilito amaza omengi.

(alama 4)

(f) Askari wasipogadori awalakushirikiana narai ahawatakuwa

wametuhakikishia usalama. (yakinishasentensi hii)

(alama 2)

(g) "Shughuliyetuitakamilikakesho", mama alimwambiamwanaye Juma

(Andikakatika usemi wataarifa).

(alama 2)

(h) Changamu asentensi ifuatayokwakielelezo chamatawi.

Mpiraulichezwatulipokuwatukipika.

(alama3)

(i)Dhihirishamatumizimatatutofautiyakimaanayatakayotokeakitenzi"ona"
kikinyambuliwakatikakiraihiki"onandoto".

(alama3)

(j)Elezamatumiziyahaliza"ka"na"hu"katikasentensizifuatazo:

(i) Balozihujahapakilamara.

(alama1)

(ii) Mpishialipika,akapakuwanaakagawachakula.

(alama1)

(k)Elezamaanambilizinazojitokezkatikasentensi:

Tuliitwanababa.

(alama2) (1)Akifisha:

Shangazialimwambiamwanawenjoonikupelekekwenujionimotto
aliuiizakwetuwapi?

(alama

4)

(m)Elezamatumizimawiliyakiambishi-ji-(alama2)

Tungasentensihiiupyakwakutumiavisawevyamanenoyaliyopigwamstari.

(alama.1)

Kiambazakilimumizaghulamualipokuwaakipan

FORMARKINGSCHMES

WHATSAPP0705525657